

- 6 138 689 50

U.O.V.S. BIBLIOTHEEK

20

at

T

01

HIERDIE EKSEMPLAAR MAG ONDER
GEEN OMSTANDEKOMEDE UIT DIE
BIBLIOTEEK VERWYDER WORD NIE

University Free State

34300003980251

Universiteit Vrystaat

**PSIGOLOGIESE WEERBAARHEID
BY KINDERS UIT GESKEIDE,
HERSAAMGESTELDE EN INTAKTE GESINNE**

deur

JANINE VIVIENN BRUMMER

Voorgelê ter gedeeltelike vervulling van die vereistes vir die graad

MAGISTER ARTIUM
(Voorligtingsielkunde)

in die

FAKULTEIT GEESTESWETENSKAPPE

DEPARTEMENT SIELKUNDE

aan die

UNIVERSITEIT VAN DIE ORANJE-VRYSTAAT

Studieleier: Dr R.B.I. Beukes

NOVEMBER 2000

BEDANKINGS

- Alle dank en eer aan my Hemelse Vader, vir die voorreg, leiding en krag.
- Dr Roelf Beukes, my studieleier, vir sy hulp, leiding en harde werk.
- Dr Karel Esterhuyse vir sy vriendelikheid en bekwame statistiese verwerkings.
- Mev Letitia Jacobs vir haar bekwame taal- en tegniese versorging.
- Die betrokke skoolhoofde vir hul bereidwilligheid om die leerders as proefpersone beskikbaar te stel.
- Al die leerders en hul ouers wat aan die navorsingsprojek deelgeneem het.
- My liewe man, Tat, vir sy liefde, bystand, ondersteuning en aanmoediging.
- My Pa, Ma, Madaleinn, Cilliers en Arend vir hul belangstelling, liefde en ondersteuning.
- Al my kollegas, vriende en vriendinne, vir hul belangstelling.

Oppedra aan almal vir wie ek baie

lief is:

"Where there is love
the heart is light;

Where there is love the
day is bright"

"Ek verklaar dat die verhandeling wat hierby vir die graad Magister Artium (Voorligtingsielkunde) aan die Universiteit van die Oranje-Vrystaat deur my ingedien word, my selfstandige werk is en nie voorheen deur my vir 'n graad aan 'n ander Universiteit/Fakulteit ingedien is nie.

Ek doen voorts afstand van outeursreg op die verhandeling ten gunste van die Universiteit van die Oranje-Vrystaat.

HANDTEKENING

Janine Vivienn Brummer

INHOUDSOPGAWE

HOOFSTUK 1

INLEIDING

1.1	INLEIDING	1
1.2	PROBLEEMSTELLING	1
1.3	DOEL VAN DIE STUDIE	2
1.4	WAARDE VAN DIE STUDIE	2
1.5	UITEENSETTING VAN DIE LITERATUURSTUDIE	3

HOOFSTUK 2

PSIGOLOGIESE WEERBAARHEID

2.1	INLEIDING	4
2.2	PSIGOFOTOLOGIE: 'N KONSEPTUELE VERKLARING	4
2.3	PSIGOLOGIESE WEERBAARHEID	7
	2.3.1 Psigologiese weerbaarheid: 'n Begripsverklaring	7
	2.3.2 Definiëring van psigologiese weerbaarheid	8
	2.3.3 Faktore wat psigologiese weerbaarheid beïnvloed	12
	2.3.3.1 Beskermingsfaktore	12

2.3.3.2	Risikofaktore	19
2.3.4	Psigologiese weerbaarheid en die gesin	22
2.3.5	Veranderlikes wat psigologiese weerbaarheid beïnvloed	25
2.3.5.1	Ouderdom	25
2.3.5.2	Geslag	27
2.3.5.3	Kultuur	27
2.3.6	Psigologiese weerbaarheid binne die Suid-Afrikaanse konteks	28
2.4	SAMEVATTING	31

HOOFSTUK 3

GESINSAMESTELLING

3.1	INLEIDING	33
3.2	DIE INTAKTE GESIN	34
3.2.1	Inleiding	34
3.3	EGSKEIDING EN DIE GESIN	35
3.3.1	Inleiding	35
3.3.2	Egskeiding	36
3.4	EGSKEIDING EN DIE GESINSKONTEKS	39
3.4.1	Verhouding tussen ouer en kind	40
3.4.2	Konflik tussen ouers	41
3.4.3	Verouerliking van die kind	43
3.4.4	Verhouding met die toesighoudende ouer	45
3.4.5	Verhouding met die nie-toesighoudende ouer	46

3.4.6	Dissiplinering van die kinders	48
3.4.7	Sosio-ekonomiese gevolge	50
3.5	GEVOLGE VAN EGSKEIDING OP DIE KIND	51
3.5.1	Intra-psigiese gevolge	51
3.5.2	Inter-psigiese gevolge	57
3.6	KONTEKSTUELE FAKTORE	58
3.6.1	Inleiding	58
3.6.2	Ouderdom en aanpassing	58
3.6.3	Geslagsverskille by kinders en egskeiding	60
3.6.4	Aanpassing van die ouer	62
3.6.5	Sosiale ondersteuning	63
3.7	HERSAAMGESTELDE GESINNE	64
3.7.1	Inleiding	64
3.7.2	Hersaamgestelde gesinne en betrokke gesinslede	65
3.7.2.1	Stiefmoeder-gesinne	65
3.7.2.2	Stiefvader-gesinne	66
3.7.2.3	Stiefsibbe	67
3.7.3	Gevolge van 'n hersaamgestelde gesin op die kind	68
3.7.4	Faktore bydraend tot die vorming van 'n suksesvolle hersaamgestelde gesin	71
3.8	SAMEVATTING	78

HOOFSTUK 4

METODE VAN ONDERSOEK

4.1	INLEIDING	82
-----	-----------	----

4.2	SAMESTELLING VAN DIE ONDERSOEKGROEP	84
4.3	MEETINSTRUMENTE	86
4.3.1	"Child Symptom Inventory (CSI-4)"	87
	4.3.1.1 Rasionaal en aard van die toets	87
	4.3.1.2 Betroubaarheid en geldigheid	88
	4.3.1.3 Motivering en keuse van gebruik	88
4.3.2	"The Social Support Appraisal Scale(APP)	88
	4.3.2.1 Rasionaal en aard van die toets	89
	4.3.2.2 Betroubaarheid en geldigheid	89
	4.3.2.3 Motivering en keuse van gebruik	89
4.3.3	Locus of Control Scale for Children	90
	4.3.3.1 Rasionaal en aard van die toets	90
	4.3.3.2 Betroubaarheid en geldigheid	90
	4.3.3.3 Motivering en keuse van gebruik	90
4.3.4	Torrance Test of Creative Thinking	91
	4.3.4.1 Rasionaal en aard van die toets	91
	4.3.4.2 Betroubaarheid en geldigheid	92
	4.3.4.3 Motivering en keuse van gebruik	92
4.3.5	Persoonlikheids Vraelys vir Kinders	92
	4.3.5.1 Rasionaal en aard van die toets	92
	4.3.5.2 Betroubaarheid en geldigheid	93
	4.3.5.3 Motivering en keuse van gebruik	94
4.3.6	Piers-Harris Children's Self-Concept Scale	94
	4.3.1.1 Rasionaal en aard van die toets	94
	4.3.1.2 Betroubaarheid en geldigheid	95
	4.3.1.3 Motivering en keuse van gebruik	95

4.4	HIPOTESE FORMULERING	96
4.5	STATISTIESE PROSEDURE	97
HOOFSTUK 5		
RESULTATE EN BESPREKING VAN RESULTATE		
5.1	INLEIDING	99
5.2	HIPOTESETOETSING	101
5.3	SAMEVATTING	106
	5.3.1 Aanbevelings	107
	OPSOMMING	108
	SUMMARY	109
	BRONNELYS	110

LYS VAN TABELLE

BLADSY

Tabel 4.1	Frekwensiedistribusie van ondersoekgroep rakende gesinsamestelling	
Tabel 4.2	Frekwensiedistribusie van finaalsaamgestelde ondersoekgroep rakende gesinsamestelling.	85
Tabel 5.1	Beskrywende statistiek (gemiddeldes en standaardafwykings) vir alle relevante afhanklike veranderlikes volgens die drie groepe.	98
Tabel 5.2	Manova F-waardes vir die toets van hoofeffekte	99
Tabel 5.3	Resultate van eenrigting variansie-ontledings met gesinsamestelling as onafhanklike veranderlike.	100
Tabel 5.4	Scheffé-resultate rakende Piers-Harris 1-gedrag en gesinsamestelling as onafhanklike veranderlike.	101
Tabel 5.5	Scheffé-resultate rakende PVK –B (minder intelligent – meer intelligent) en gesinsamestelling as onafhanklike veranderlike.	102
Tabel 5.6	Scheffé-resultate rakende simptoonskaal 10 (depressie; distimie) en gesinsamestelling as onafhanklike veranderlike	103

LYS VAN FIGURE

BLADSY

Figuur 3.1	Die ervarings van kinders tydens verandering in die gesin.	37
Figuur 3.4	Die vorming van 'n hersaamgestelde gesin.	76

HOOFSTUK 1

INLEIDING

1.1 INLEIDING

Kinders in Suid-Afrika word aan 'n verskeidenheid risikofaktore blootgestel, byvoorbeeld die hoë voorkoms van egskeiding, misdaad en vigs, asook onvoldoende onderwysvoorsiening. Kinders binne die Suid-Afrikaanse konteks word ook deur voortdurende politieke skommeling en die gevolge van die histories-politiese ontwikkeling in Suid-Afrika geraak. Ten spyte van die genoemde faktore wat 'n negatiewe impak op kinders kan hê, blyk dit tog dat sekere kinders hierdie teëspoed suksesvol hanteer en selfs daardeur versterk word, terwyl andere dit as teëspoed ervaar en hul ontwikkeling hierdeur gestrem word.

1.2 PROBLEEMSTELLING

Een van die belangrikste faktore wat psigologiese weerbaarheid by kinders beïnvloed, is die ouer-kind-verhouding. Meyers en Taylor (1998) noem dat 'n goeie ouer-kind-verhouding die kans om suksesvol aan te pas en psigologies weerbaar te wees, verhoog. Egskeiding is 'n belangrike fenomeen binne die Suid-Afrikaanse konteks, en volgens Brubeck en Beer (1992) ervaar kinders uit alle ouderdomsgroepe aanpassings- en gedragsprobleme. Sommige kinders hanteer egter die egskeiding van hul ouers of die vorming van 'n hersaamgestelde gesin, baie goed en word selfs deur die ervaring versterk. Die aanname kan dus gemaak word dat kinders wat wel egskeiding of 'n tweede huwelik goed hanteer, oor eienskappe van psigologiese weerbaarheid beskik.

Psigologiese weerbaarheid verwys na die vermoë waaroor sommige individue beskik om, ten spyte van moeilike omstandighede, steeds goeie ontwikkelingsuitkomstes te behaal (Masten & Coatsworth, 1998).

1.3 DOEL VAN DIE STUDIE

Navorsing rakende psigologiese weerbaarheid by kinders asook hul gesinsomstandighede (meer spesifiek kinders van geskeide ouers en hersaamgestelde gesinne teenoor kinders vanuit intakte gesinne) in die Suid-Afrikaanse konteks is beperk. Dit is dus baie belangrik om te weet hoe psigologiese weerbaarheid by kinders manifesteer en wat die invloed van gesinsomstandighede op hierdie weerbaarheid is.

Na aanleiding van die bogenoemde uiteensetting is die doel van die navorsing om 'n vergelyking te tref tussen kinders uit intakte en kinders uit geskeide en hersaamgestelde gesinne aangaande die aanwesigheid van eienskappe van psigologiese weerbaarheid.

1.4 WAARDE VAN DIE STUDIE

Alle kinders het die reg om tot hul volle potensiaal te ontwikkel en te lewe. Kennis rakende psigologiese weerbaarheid kan bydra tot die voorkoming van wanaanpassing en patogene gedrag (Black & Krishnakumar, 1998). In die lig daarvan dat psigologiese weerbaarheid 'n relatief nuwe konsep in Suid-Afrika is en geen navorsing met betrekking tot psigologiese weerbaarheid en die verskil weens die aanwesigheid daarvan by kinders uit geskeide, hersaamgestelde en intakte gesinne beskikbaar is nie, sal die betrokke studie van groot waarde kan wees. Indien daar dus met behulp van hierdie navorsing bepaal kan word in watter mate geskeiding en hersaamgestelde gesinne 'n invloed op die kinders in die middelkinderjare het, word belangrike inligting sodoende bekom wat aan ouers en opvoeders oorgedra behoort te word, ten einde kinders wat negatief deur gesinsomstandighede geraak word, te ondersteun.

1.5 UITEENSETTING VAN DIE LITERATUURSTUDIE

In **Hoofstuk 2** word die konseptualisering van psigologiese weerbaarheid bespreek. Hierdie begrip word in verband met die eienskappe en veranderlikes van psigologiese weerbaarheid by die kind gebring.

Hoofstuk 3 handel oor die voordele van 'n intakte gesin sowel as die impak van egskeiding op die funksionering, emosionele aanpassing en ontwikkeling van die kind. Die invloed van die hersaamgestelde gesin op die kind in die middelkinderjare sal ook bestudeer word.

In **Hoofstuk 4** word die navorsingsmetodes en prosedures wat gevolg is, beskryf. Die samestelling van en inligting rakende die meetinstrumente sal verskaf word en die resultate van die statistiese verwerking wat in die studie gebruik is, sal bespreek word.

Hoofstuk 5 behels die bespreking van die navorsingsresultate, aan die hand waarvan sowel gevolgtrekkings as aanbevelings met die oog op toekomstige navorsing gemaak sal word.

HOOFSTUK 2

PSIGOLOGIESE WEERBAARHEID

2.1 INLEIDING

In hierdie hoofstuk word eerstens op die konseptualisering van psigofortologie gefokus. Die konsep psigologiese weerbaarheid sal ook omskryf en gedefinieer word en terme verwant aan psigologiese weerbaarheid sal bespreek word. Faktore wat die ontwikkeling van psigologiese weerbaarheid beïnvloed, naamlik beskermings- en risikofaktore, sal bespreek word. Eksterne ondersteuningsbronne, interne persoonlike sterktes en sosiale vaardighede as beskermingsfaktore sal omskryf word. Psigologiese weerbaarheid sal ook in verband met gesinsamestelling gebring word. Ten slotte sal psigologiese weerbaarheid binne die Suid-Afrikaanse konteks bespreek word.

2.2 PSIGOFORTOLOGIE: 'N KONSEPTUELE VERKLARING

In die verlede is studies in die sielkunde gekenmerk deur 'n patogene beskouing van die mens (Hauser, Vieyra, Jacobson & Wertlieb, 1989; Strümpfer, 1990; Van Eeden, 1996). Vrae wat op die negatiewe gefokus het, soos: "Hoekom misluk die mens?" en "Hoekom ontwikkel sekere mense afwykings?" was algemeen gevra. Antwoorde wat op hierdie vrae verkry is, is dan gebruik om die afwyking of probleem te verklaar en te behandel. Barnard (1994) was van mening dat hierdie patogene benadering veroorsaak dat wetenskaplikes hulpbronne en sterkpunte ignoreer en miskyk en belangrike inligting sodoende verlore gaan. Nog 'n nadeel van die patogene benadering is dat die mens as 'n passiewe wese wat uitgelewer is aan omstandighede beskou is, eerder as dat die mens as 'n individu wat in beheer van sy /haar lewe is, gesien word. Die mens word deur Thoits (1994, p.144) beskou as "... exposed to, at risk of, faced with, overwhelmed by or overtaxed by various life exigencies." Die klem was dus eerder op die gebeure buite 'n mens se beheer as gevolg waarvan 'n mens sal swaarkry, as op die gebeure wat suksesvol hanteer is en wat tot groei kon lei. Brooks (1994), Strümpfer (1999) en

Reynolds (1998) noem dat 'n paradigmaskuif alreeds vir ongeveer 50 jaar aan die ontwikkel is, met 'n klemverskuiwing vanaf "wat verkeerd kan loop" na "wat reg kan loop". Die navorser Shoben (in Strümpfer, 1999, p.183) het byvoorbeeld reeds in 1957 gevra: "Is it most fruitful to regard normality or integrative behavior as merely reflecting a minimal degree of pathology, or may there be a certain merit in considering the asset side of personality, the positive aspects of human development."

Verwante terme wat ook onlangs ontwikkel het en waarskynlik enersyds voorlopers van psigologiese weerbaarheid was en andersyds deel uitgemaak het van die ontwikkelingsproses van die konsep psigologiese weerbaarheid, is onder andere **salutogenese** (salutogene benadering) (Antonovsky, 1979) en **(psigo)fortologie** (Wissing & Van Eeden, 1998).

In die sewentiger- en tagtigerjare het die mediese sosioloog en professor, Aaron Antonovsky 'n antwoord begin soek op die vraag waarom so 'n groot persentasie mense gesond bly ten spyte van die hoë risiko om siek te word. Antonovsky (1992, p.33) beskryf die **salutogene benadering** soos volg: "... the approach that seeks to explain health rather than disease - the salutogenic approach - focusses on coping rather than risk factors, survivors rather than the defeated, the invulnerable rather than the damaged".

Die salutogene benadering beskik volgens Antonovsky (1979; 1987; 1992) oor die volgende kenmerke:

- Die salutogene benadering ondersoek die uitsondering, waar die fokus hier byvoorbeeld eerder is op gesondheid, as op die siekte of die oorsake van die siekte (Strümpfer, 1990).
- Vanuit die salutogene perspektief word aanvaar dat die mens se bestaan gekenmerk kan word deur alomteenwoordige stres, wat 'n kardinale invloed op die lewe van die individu kan hê. Hierdie teorie verskil van vorige stres-teorieë daarin dat besef word dat stres nie slegs patogene gevolge het nie, maar dat stres aan die individu die geleentheid tot groei of die ontwikkeling van potensiaal kan bied. Die stres op sigself is nie bepalend van die uitkoms nie, maar eerder die wyse waarop die individu die stres hanteer. Antonovsky (in Strümpfer, 1990,

p.276) verklaar die verskil tussen die patogene en salutogene benaderings soos volg:

"In contrast to the pathogenic question: 'How can we eradicate this or that stressor?' The salutogenic question is: 'How can we learn to live, and live well with stressors, and possibly even turn their existence to our advantage'."

- 'n Verdere kenmerk van die salutogene perspektief is dat op die sterkpunte gefokus word, met ander woorde die faktore wat sal bepaal hoe spanningshantering sal geskied.
- Salutogenese vereis 'n kontinuum-benadering. Antonovsky (1987) is nie ten gunste van die digotomiese beskrywing van mense as byvoorbeeld óf siek óf gesond nie. Hierdie navorser stel voor dat die mens se posisie op 'n kontinuum tussen algehele siekte en volkome gesondheid bestudeer moet word, met die klem op die mens se beweging in die rigting van die gesonde pool (Strümpfer, 1990).
- Die salutogene perspektief verskil radikaal van die patogene perspektief. Die grootste verskil lê daarin dat die salutogenese op die positiewe herstel en gesondheid fokus en die patogene benadering op siekte en negatiewe gevolge.

Antonovsky het die salutogene paradigma aan die hand van die konsep koherensiesin verduidelik. Dit word omskryf as die globale oriëntasie wat uitdrukking gee aan die mate waartoe 'n persoon 'n voortdurende, maar dinamiese gevoel van vertrouwe het:

- i) dat die stimuli van sowel die interne as eksterne omgewings in 'n persoon se lewensloop gestruktureerd, voorspelbaar en verstaanbaar is,
- ii) dat die bronne tot die individu se beskikking is, met behulp waarvan aan die eise van hierdie stimuli voldoen kan word, en
- iii) dat hierdie eise uitdagings is waarin energie sinvol belê kan word, en waarby betrokke geraak kan word.

Wanneer 'n individu dus oor 'n sterk koherensiesin beskik, word die stimuli gesien as verstaanbaar en binne die beheer van die individu of 'n ander party (huweliksmaat, vriende, professionele hulpverleners, God, politieke leiers) (Wissing, 1996). Die stimuli word ook beskou as betekenisvol en die individu voel gemotiveerd om tyd en energie aan hierdie uitdaging te spandeer (Strümpfer, 1999). **Salutogenese** is afkomstig van die latynse term *salus*, wat *gesondheid* beteken en is volgens Strümpfer 'n term wat handel oor hoe 'n spesifieke individu stres hanteer en steeds gesond bly.

Strümpfer (1999) het aangevoer dat hy die konsep *salutogenese* eerder sou wou verander na die konsep **fortigenese**. Fortigenese fokus op die oorsprong van die sterkpunte. In Latyn is die term *fortis* wat *sterk* beteken.

Wissing en Van Eeden (1998) het die term verder afgerond na **psigofortologie**. Psigofortologie word as die teenpool vir psigopatologie gesien (latyn: *patis* = swaarkry) en verskil van die patogeniese benadering waar die klem op siektetoestande eerder as die oorkoming daarvan, geval het. Psigofortologie is beskryf as "... the science of strength..." (Strümpfer, 2000b, p.3). 'n Klemverskuiwing na krag en sterktes van individue het dus plaasgevind.

2.3 PSIGOLOGIESE WEERBAARHEID

2.3.1 PSIGOLOGIESE WEERBAARHEID: 'N BEGRIPSVERKLARING

Verskeie navorsers (Demos, 1989; Grotberg, 1995a; Grotberg, 1998) is van mening dat die definiëring van *psigologiese weerbaarheid* problematies is, en dat daar steeds nie algehele ooreenstemming is ten opsigte van die konstrakte, die eienskappe en die dinamika daarvan nie. Die term *psigologiese weerbaarheid* is byvoorbeeld nie universeel en in alle tale bekend nie en in Spaans word daar byvoorbeeld verwys na "la defensa ante la adversidad", wat verdediging ter aanskoue van teëspoed beteken. Selfs in Engels is daar al in die verlede van verskillende terme gebruik gemaak om dieselfde konsep te beskryf - terme soos byvoorbeeld "invulnerability", "resiliency", "stress resistance" en "invincible" is gebruik (Engle, Castle & Menon, 1996; Hauser et al., 1989; Strümpfer,

1999). In die Afrikaanse literatuur bestaan daar nie 'n vertaling vir die term "resilience" nie. Strümpfer het, op grond van die Latynse oorsprong daarvan, na die term as *veerkragtigheid* verwys. Dié navorser verduidelik die term verder deur te verwys na die werkwoord "resile" (uit Latyn: *re = terug*, + *salire = spring*), wat in werklikheid beteken om terug te spring; met ander woorde *veerkragtigheid* (D.J.W. Strümpfer, persoonlike kommunikasie en ongepubliseerde artikel, 9 Augustus 2000). Volgens 'n taalkenner is *psigologiese veerkragtigheid* 'n direkte vertaling van die term *resilience*, maar is nie gebruiks-Afrikaans nie en word die term *psigologiese weerbaarheid* dus verkies (W. Greyling, persoonlike kommunikasie, Oktober 2000). In hierdie betrokke navorsing is besluit om die term *psigologiese weerbaarheid* te gebruik wanneer na "resilience" verwys word, aangesien hierdie studie fokus op die psigiese weerbaarheid waarvoor sekere kinders beskik, en met behulp waarvan hulle teëspoed of struikelblokke kan oorkom. 'n Onderskeid moet tussen psigologiese welstand, 'n term wat deur Van Eeden (1996) gekonseptualiseer is, en psigologiese weerbaarheid getref word. Psigologiese weerbaarheid ontwikkel in teenstelling met psigologiese welstand in die teenwoordigheid van teëspoed of risikofaktore, wat duidelik sal blyk uit die definisies wat volg.

2.3.2 DEFINIËRING VAN PSIGOLOGIESE WEERBAARHEID

Weerbaarheid of "resilience" verwys na die eienskap van 'n stuk materie wat dit moontlik maak dat die stuk materie na sy oorspronklike vorm en grootte terugkeer nadat dit gerek of gebuig is (Pitzer & Meyer, 1987; Strümpfer, 1999; Strümpfer, 2000a). As "resilience" op mense van toepassing gemaak word, beteken dit dat die persoon wat weerbaar is, oor die vermoë beskik om aan te pas en te herstel (Strümpfer, 2000a).

Pitzer en Meyer (1987) definieer psigologiese weerbaarheid as die vermoë van 'n individu om lewenstruikelblokke as trappe na sukses te gebruik. Volgens verskeie navorsers (Coleman & Brodtkin, 1996; Krovetz, 1999; Masten & Coatsworth, 1998; McMillan & Reed, 1994; Strümpfer, 1999) verwys psigologiese weerbaarheid na die vermoë waarvoor sommige individue beskik om, ten spyte van moeilike omstandighede, steeds goeie ontwikkelingsuitkomst te bereik.

Die definiëring van die konsep psigologiese weerbaarheid is egter nie so eenvoudig soos uit die bogenoemde definisies blyk nie. Volgens verskeie navorsers (Demos, 1989; Rutter, 1995; Strümpfer, 1999) is psigologiese weerbaarheid ook nie eendimensioneel of absoluut nie. Geen persoon is byvoorbeeld absoluut stresweerbaar nie. In die meeste gevalle raak 'n stressor die mens se lewe in 'n mate. Hoewel hy/sy die situasie kan hanteer en dus ooreienskappe van psigologiese weerbaarheid beskik, bly 'n emosionele litteken agter. Psigologiese weerbaarheid en die kwesbaarheid vir stres moet dus in wisselende grade van weerbaarheid of kwesbaarheid gesien word. Sommige individue is dus meer weerbaar as ander, maar by elkeen is 'n perke aanwesig. Sommige individue is psigologies weerbaar ten opsigte van sekere stressore maar kan ander stressore glad nie hanteer nie.

Psigologiese weerbaarheid is nie noodwendig 'n gevolg van 'n individu se karaktereienskappe nie, maar moet eerder in die lig van die oorkoepelende sosiale konteks en omgewingsomstandighede gesien word. Engle et al. (1996) is van mening dat teëspoed (risiko) as subkomponent van psigologiese weerbaarheid nie staties is nie, en dat die duur van die teëspoed asook die mate van teëspoed wat deur 'n individu ervaar word, 'n invloed op die betrokke persoon se psigologiese weerbaarheid sal hê. Psigologiese weerbaarheid moet beskou word binne die konteks van die veelvuldige voorkoms van hierdie verskynsel, en daar moet besef word dat individue nie outomaties of eenvormig funksioneer nie, maar in reaksie op die kontekstuele veranderlikes.

In 'n omvattende literatuurstudie deur Strümpfer (1999) verwys hy na die volgende kenmerke van psigologiese weerbaarheid:

- Psigologiese weerbaarheid verteenwoordig sielskrag ten aanskoue van teëspoed.
- Psigologiese weerbaarheid omvat twee verskillende aanpassingsresponse: ener syds die instandhouding van normale ontwikkeling ten spyte van bedreiging of risiko en andersyds die herstelproses na 'n traumatiese gebeurtenis.
- Nog 'n kenmerk van psigologiese weerbaarheid is dat 'n persoon hom/haar ten volle met 'n probleem versoen, ten spyte daarvan dat daar geen oplossing vir die probleem is nie, of wanneer min alternatiewe in die probleemoplossingsproses bestaan.

- 'n Psigologies weerbare individu is 'n dapper persoon, wat ten spyte van veelvuldige ervarings van teëspoed oor die langtermyn, vaardigheid en bedrewenheid oor die teëspoed getoon het.
- Psigologiese weerbaarheid is dinamies en kan sterker en swakker op verskillende tye figureer. Die persoon wat sterk psigologies weerbaar is sal stressore of teëspoed as 'n uitdaging sien.
- Psigologiese weerbaarheid kan gesien word as die siel se immuniteit teen teëspoed. Psigologiese weerbaarheid kan ook beskryf word as die herstel van die self ten tye van wanfunksionering.
- Psigologiese weerbaarheid impliseer die positiewe hantering van teëspoed, die oortreffing van onuitstaanbare gebeure en om te ontwikkel verby die huidige vlak van funksionering.

Volgens Strümpfer (2000a), is psigologiese weerbaarheid vantevore gedefinieer in terme van teëspoed. Volgens hom is die beskouing dan weereens gefokus op die patogene. Strümpfer skep 'n breër, oorkoepelende term en is van mening dat psigologiese weerbaarheid eerder benader moet word aan die hand van buitengewone, oordrewe of ongereeelde verwagtings of gebeure ("inordinate demands"), wat wel teëspoed insluit.

Na aanleiding van bogenoemde kenmerke definieer Strümpfer (2000a, p.7) psigologiese weerbaarheid soos volg:

"Resilience... is a pattern of psychological activity which consists of a motive to be strong in the face of *inordinate demands*, the goal-directed behaviour of coping and rebounding (or resiling), and of accompanying emotions and cognitions. It is a dynamic phenomenon, influenced by both the internal characteristics of the individual, and various external life contexts, circumstances, and opportunities."

Strümpfer (2000a) kategoriseer die sogenaamde *buitengewone gebeure* met betrekking tot volwassenes soos volg:

- Buitengewone gebeure kan veroorsaak word deur *uitdagende ondervindings* wat nie noodwendig as teëspoed geklassifiseer kan word nie, byvoorbeeld verandering van 'n werk of intense sportbeoefening.
- Die buitengewone gebeure kan ook betrekking hê op die *verandering van een ontwikkelings stadium na 'n ander*, byvoorbeeld adolessensie, ouerskap of die oorgangsjare.
- Buitengewone gebeure sluit ook *individuele teëspoed* in, byvoorbeeld rou, die beëindiging van 'n verhouding, ongeluk, diskriminasie, afdanking, armoede of egskeiding.
- *Sosiale, politieke en geregtelike toestande* kan ook soms buitengewone gebeure wees.
- *Verandering in die organisasie* kan ook onder buitengewone gebeure geklassifiseer word. Vernuwings of radikale verandering in tegnologie word deur sommiges ervaar as ontwikkeling en uitdagings. Andere kan dit egter as bedreigend en teëspoedig ervaar.
- *Grootskaalse sosio-politieke verandering* soos die gebeure wat na 1995 in Suid-Afrika plaasgevind het, kan ook gesien word as buitengewone gebeure.

Hoewel Strümpfer (2000a) die buitengewone gebeure op volwassenes van toepassing gemaak het, kan dit ook direk of indirek op kinders van toepassing gemaak word.

Smith en Carlson (1997) beskryf psigologiese weerbaarheid soos volg: ten eerste is psigologiese weerbaarheid die suksesvolle hantering van teëspoed en die handhawing van 'n interne of eksterne ewilbrium deur middel van denke of aktiwiteite. Tweedens omsluit die konsep ook herstel ten spyte van trauma en derdens moet psigologiese weerbaarheid gesien word in die lig van die sogenaamde beskermingsfaktore wat as tussenganger in die kontinuum van risiko enersyds, en vaardigheid andersyds optree.

Hoewel sommige van die definisies wat hierbo bespreek is, van uiteenlopende aard is, wil dit tog voorkom of daar ooreenstemming tussen verskeie van die definisies bestaan. Grotberg (1995a) noem dat die definisie wat deur die *International Resilience Project* gebruik word, baie volledig en omvattend van die meeste van die literatuur is. Vir die doel van hierdie studie sal die navorser dus die volgende definisie as maatstaf gebruik:

“Resilience is a universal capacity which allows a person, group or community to prevent, minimize or overcome the damaging effects of adversity. Resilience may transform or make stonger the lives of those who are resilient. The resilient behaviour may be in response to adversity in the form of maintenance or normal development despite the adversity, or a promotor of growth beyond the present level of functioning. Further, resilience may be promoted not necessarily because of adversity, but, indeed, may be developed in the anticipation of inevitable adversities” (Grotberg 1995a, p.2).

Ons praat dus nie van 'n psigologies weerbare kind nie, maar van 'n kind wat oor psigologies weerbare eienskappe beskik.

2.3.3 FAKTORE WAT PSIGOLOGIESE WEERBAARHEID BEÏNVLOED

2.3.3.1 Beskermingsfaktore

Alvorens die faktore wat 'n invloed op psigologiese weerbaarheid uitoefen, bespreek word, moet die begrip **beskermende faktore** omskryf word. Verwarring ontstaan omdat die term tweeledig verstaan word: eerstens is die begrip beskermend vir baie jare gekonseptualiseer as om in die afwesigheid van risiko te ontwikkel of te bestaan. Die fokus het meer onlangs verskuif na die beskermingsfaktore wat wel in die teenwoordigheid van risikofaktore as mediator optree en 'n positiewe invloed daarop het.

Smith en Carlson (1997) omskryf beskermingsfaktore byvoorbeeld soos volg: Beskermingsfaktore is die faktore wat 'n positiewe invloed het op hoe die individu teëspoed hanteer. Beskermingsfaktore oefen 'n invloed uit en verbeter die hantering van 'n situasie waar teëspoed plaasgevind het.

Hieruit kan afgelei word dat beskermingsfaktore net soos die konstrunkte van psigologiese weerbaarheid, soos deur Grotberg (1997) uiteengesit, die individu teen risiko of teespoed beskerm. Dit wil dus voorkom of die konstrunkte van psigologiese weerbaarheid en beskermingsfaktore as sinonieme beskou kan word.

Grotberg (1997) se indeling van psigologiese weerbaarheid is gebruik omdat die indeling goed aanpas by die indeling van die psigometriese toetse wat in die navorsing gebruik is. Dié model verdeel psigologiese weerbaarheid in drie afdelings. Grotberg is van mening dat *eksterne ondersteuningsbronne*, *innerlike persoonlike sterktes* en *sosiale (interpersoonlike) vaardighede*, 'n rol speel ten opsigte van 'n individu se psigologiese weerbaarheid.

• **EKSTERNE ONDERSTEUNINGSBRONNE**

Psigologies weerbare kinders word gekenmerk deur die feit dat hulle vertrouensverhoudings met hul ouers of betekenisvolle ander persone het. Persone binne die gesinsisteem kan vir die kind 'n stabiele, liefdevolle omgewing wat deur sekuriteit gekenmerk word, skep. Hierdie kinders ontvang ook in die meeste gevalle emosionele ondersteuning van iemand buite die gesin, soos byvoorbeeld 'n onderwyser. Hulle het toegang tot opvoedings-, gesondheids- en veiligheidsdienste, deur middel waarvan in die behoeftes wat nie deur die gesin voorsien kan word nie, voorsien word.

Faktore met betrekking tot die gesin

Een van die mees belangrike faktore wat 'n rol ten opsigte van psigologiese weerbaarheid speel, is 'n ondersteunende ouer (Coleman & Brodtkin, 1996). Kinders met eienskappe van psigologiese weerbaarheid kom gewoonlik uit gesinne gekenmerk deur liefde, warmte, struktuur en emosionele ondersteuning (Brooks, 1994). Smith en Carlson (1997) voer aan dat 'n kind se vermoë tot psigologiese weerbaarheid beïnvloed word deur die ouer se vermoë om in die teenwoordigheid van teespoed steeds die nodige ondersteuning en leiding aan die kind te voorsien.

Faktore met betrekking tot die skoolomgewing

Doll en Lyon (1998) gaan van die standpunt uit dat die skoolomgewing 'n potensieel beskermende omgewing kan wees, wat aan die kind die geleentheid bied om probleemoplossings- en akademiese vaardighede te ontwikkel. Skole kan ook die kind se talente ontgin en hom/haar help om sosiale vaardighede te ontwikkel. Die skoolmilieu is ook die plek waar 'n kind leer om hegte verhoudings met hul portuurgroep te ontwikkel welke verhouding noodsaaklik is in die ontwikkeling van psigologiese weerbaarheid (Coleman & Brodtkin, 1996).

(Eksterne ondersteuningsbronne met betrekking tot die gesin sal meer volledig onder afdeling 2.3.5 bespreek word.)

• INNERLIKE PERSOONLIKE STERKTES

Verskeie interne persoonlike sterktes wat 'n rol ten opsigte van psigologiese weerbaarheid speel, bestaan.

Outonomie

Verskeie navorsers (Cowen & Work, 1988; Krovetz, 1999; Kumpfer, 1999) beklemtoon die belangrikheid van eienskappe soos outonomie en onafhanklikheid as konstrakte van psigologiese weerbaarheid. Benard (1995) beskryf outonomie as die individu se vermoë tot die vorming van 'n eie identiteit en die vermoë om onafhanklik te funksioneer. 'n Outonome individu voel dat hy/sy tot 'n mate beheer oor die lewe het.

Temperament

Brooks (1994) noem dat die psigologiese weerbare kind oor die algemeen oor 'n aangename temperament, beskik: "Most resiliency researchers regardless of their discipline, agree that constitutional and temperamental disposition is a major factor in resilience" (Kumpfer, 1999, p.195). 'n Warm, gemaklike temperament is kenmerkend van kinders wat psigologiese weerbare eienskappe toon. Kumpfer is van mening dat kinders met 'n aangename temperament meer aanpasbaar en gelukkiger is, in teenstelling met kinders wat oor 'n onaangename temperament beskik.

Prestasiemotivering

Plug, Meyer, Louw en Gouws (1993, p.284) beskryf prestasiemotief as "... die behoefte om na sukses te strewen en om goeie prestasie te behaal...". In 'n samevatting van literatuur meld Kumpfer (1999) dat die vermoë om oor die toekoms te kan droom 'n baie belangrike faktor ten opsigte van psigologiese weerbaarheid is. Die vermoë om te kan droom dra daartoe by dat kinders vir hulself aanneemlike fantasieë skep, wat daartoe lei dat kinders hul lewens doelgerig benader.

Geloof

Geloof is 'n voorspeller van psigologiese weerbaarheid en positiewe aanpassing oor die lewensloop heen (Kumpfer, 1999). Volgens Kumpfer is 'n individu se geloof sy anker en standvastigheid wanneer uitdagings hom in die gesig staar. Geloof is dus 'n kragbron of beskermingsmeganisme teen teëspoed en kan dus tot die psigologiese weerbaarheid van 'n individu bydra.

Moraliteit

Kumpfer (1999) omskryf die belangrike rol wat 'morele energie' in die lewens van verarmde psigologies weerbare kinders vertolk. Morele energie word beskou as 'n krag wat die kind lewend hou, en die psigologies weerbare kind tot positiewe uitkomstes dwing.

Selfbeeld

'n Goeie selfbeeld en selfvertroue is eienskappe wat spruit uit psigologiese weerbaarheid (Masten & Coatsworth, 1998). Selfagting word bestempel as 'n belangrike veranderlike in psigologiese weerbaarheid (Brooks, 1994).

Interne lokus van kontrole

Die individu wat oor 'n interne lokus van kontrole beskik, sal voel dat hyself sy gedrag bepaal en in beheer is. Grotberg (1997) is van mening dat 'n interne lokus van kontrole een van die bydraende faktore tot die samestelling van 'n psigologies weerbare individu is. Hauser et al. (1989) beskou interne lokus van kontrole as 'n versagter (*ameliorative*) en beskermende faktor in die teenwoordigheid van stres en risiko.

Impulskontrole

Hauser et al. (1989) beskou impulskontrole as die vermoë van stresweerbare kinders om gratifikasie uit te stel, beheer oor impulse uit te oefen en toekomsgerig te handel; terwyl Pitzer en Meyer (1987, p.1) dit soos volg definieer: "The ability to delay immediate gratification/pleasure in order to attain clearly defined long-term goals."

Uithouvermoë

Volgens Demos (1989) is een van die eienskappe van psigologiese weerbaarheid die kind se uithou- of deursettingsvermoë om sodoende 'n negatiewe situasie te verbeter. Demos is van mening dat psigologiese weerbaarheid 'n "redelike" deursettingsvermoë behels. Die kind beskik net oor die insig om binne perke aan te hou.

Egosterkte

Egosterkte is die vermoë van 'n individu om beheer oor die id uit te oefen en die eise van die superego teen te staan (Plug et al., 1993). Egosterkte word deur Loevinger (1976) beskou as 'n veranderlike wat geestesgesondheid by die individu kan voorspel.

Kreatiwiteit

Kreatiewe denke is 'n hoër geestesfunksie en word deur Wolin en Wolin (1993, p.163) beskryf as: "...many resilient survivors dabble in writing, music, painting or dance to break the constraints of their troubled families and their own hurt feelings".

Intellektuele vermoë

Masten en Coatsworth (1998) beskou goeie intellektuele vermoëns as een van die belangrikste konstrakte in psigologiese weerbaarheid. So bevestig Kumpfer (1999) ook dat navorsing meestal daarop dui dat hoër intellektuele funksionering en goeie akademiese vermoëns kenmerkend is van dié kinders wat as psigologies weerbaar beskou word.

• **SOSIALE INTERPERSOONLIKE VAARDIGHEDE**

Sosiale en interpersoonlike vaardighede soos genoegsame kommunikasie- en hanteringsvaardighede, kan die kind in staat stel om gevoelens met ander te deel en kan voorts ook help om besluite rakende teëspoed te neem. Kommunikasievaardighede kan gesien word as 'n hulpmiddel met betrekking tot probleemoplossing en hoe om hulp van ander (onderwysers, ouers, ander volwassenes, die kind se portuur) te fasiliteer. Sosiale vaardighede stel die individu in staat om gevoelens te kommunikeer en ander se emosies te begryp. Insig met betrekking tot die kind se eie temperament en dié van ander word verkry (mate van aktiwiteit, insig, refleksie, stilte).

Kommunikasievaardighede

Bedrewenheid in kommunikasie is die vermoë om positiewe reaksies van ander te ontlok en het dus sowel positiewe verhoudings met die portuurgroep as volwassenes tot gevolg: "The ability to put people at ease with a genuine sense of warmth. Resilient children create a positive impression of themselves and allow those who they meet to feel more valuable" (Pitzer & Meyer, 1987, p.1).

Behoeftte aan sosiale ondersteuning en sosiale verhoudinge

Op interpersoonlike vlak speel portuurverhoudings 'n kardinale rol ten opsigte van sosiale ondersteuning. Portuurverhoudings word beskou as 'n noodsaaklike komponent in die ontwikkeling en bevordering van psigologiese weerbaarheid (Coleman & Brodtkin, 1996). Volgens Masten en Coatsworth (1998) is positiewe portuurverhoudings 'n voorspeller van sosiale vaardigheid, bevoegdheid in die beroepswêreld, positiewe selfagting en geestesgesondheid in die kind se latere lewe.

Empatie

Werner (1986) identifiseer empatie, tesame met die gewilligheid om vir die medemens om te gee en verantwoordelikheid vir andere te aanvaar, as belangrike eienskappe waaroor die psigologies weerbare kind moet beskik.

Probleemoplossing

Verskeie navorsers beklemtoon die belangrikheid van probleemoplossingsvaardighede as een van die sosiale interpersoonlike vaardighede waarvoor 'n individu moet beskik ten einde psigologies weerbaar te kan wees (Coleman & Brodtkin, 1996; Grotberg, 1997; Hampson & Rahman, 1998; Krovetz, 1999). Volgens Benard (1995) sluit probleemoplossing die vermoë in om te beplan, om verskeie alternatiewe oplossings te genereer, krities te dink, kreatief te wees en ander vir hulp te raadpleeg.

Rutter (1995) is van mening dat die bogenoemde beskermingsfaktore eerder as beskermingsmeganismes beskryf moet word wat as katalisator vir 'n sekere risiko/stressor dien en sodoende die teenoorgestelde effek bewerkstellig. Die beskermingsmeganismes groepeer onder die volgende vyf hoofgroepe:

- **Meganismes wat handel oor die vermindering van die persoonlike impak van 'n stressor op die individu**

Die rol van die ouer om byvoorbeeld toesig oor die kind te hou en die nodige leiding aan 'n kind te verskaf sodat die kind nie by 'n sogenaamde risiko betrokke raak nie (byvoorbeeld maats wat 'n slegte invloed mag hê).

- **Meganismes wat negatiewe kettingreaksies verminder**

'n Negatiewe kettingreaksie kan kortgeknip word deurdat die kind ander meganismes kan aanleer, soos byvoorbeeld om 'n situasie met humor te hanteer of doelgerigte probleemoplossing toe te pas. 'n Kind kan aangeleer word hoe om kompetisie of frustrasie te hanteer.

- **Meganismes wat selfagting en selfeffektiwiteit verbeter**

Hierdie twee verskillende aspekte rakende selfbeeld is albei van groot belang. Dit is enersyds belangrik dat 'n individu goed oor hom-/haarself voel, maar andersyds is dit ook belangrik dat 'n persoon weet dat hy/sy oor die vermoëns beskik om die uitdagings wat oor sy/haar pad mag kom, te kan hanteer. 'n Positiewe selfbeeld word gevorm as die individu blootgestel word aan die volgende: Die ervaring van 'n warm, liefdevolle, wedersydse verhouding,

wanneer 'n persoon genoegsame ervarings gehad het waar hy/sy verantwoordelikhede met sukses hanteer het en as 'n persoon voorheen 'n stressor in sy/haar lewe ondervind het en dit suksesvol kon hanteer.

- **Meganismes wat positiewe geleenthede skep**

Hierdie meganisme verwys na positiewe geleenthede in terme van die nodige opvoedkundige geleenthede wat vir minderbevoorregte kinders 'n uitkoms kan wees.

- **Meganismes wat help met die positiewe kognitiewe prosessering van negatiewe gebeure**

Die fokus val hier nie op dit wat gebeur het nie, maar wel op hoe daaroor gedink word. Daar word beweer dat dit vir die individu beter is om 'n negatiewe ervaring te aanvaar eerder as om dit te verdraai of te ontken. Om hierdie meganisme aan te wend ten einde psigologies weerbaar te word, moet die betrokke persoon die negatiewe gebeurtenis dus aanvaar, integreer in die persoonlikheid en fokus op moontlike positiewe aspekte.

2.3.3.2 Risikofaktore

Net soos beskermingsfaktore 'n (positiewe) invloed op psigologiese weerbaarheid het, vervul **risikofaktore** ook 'n rol ten opsigte van die psigologiese weerbaarheid van die kind.

Risiko- en psigologiese weerbaarheid word beskou as teenoorgestelde pole ten opsigte van individuele verskille wat mense toon wanneer hulle aan stres of teëspoed blootgestel word. Risiko verteenwoordig die negatiewe pool van die kontinuum terwyl psigologiese weerbaarheid die positiewe pool verteenwoordig (Doll & Lyon, 1998).

Risikofaktore word gesien as dié veranderlikes wat 'n groter moontlikheid tot negatiewe uitkomst tot gevolg het (Allen, 1998). Kaplan (1999, p.37) definieer risiko met betrekking tot dwelmmisbruik soos volg: "A risk factor is an attribute, individual characteristic, situational condition, or environmental context that increases the probability of drug use or abuse or a level of involvement with the drugs."

Risikofaktore kan dus beskou word as faktore met betrekking tot die individu of omgewing wat 'n individu se kwesbaarheid ten opsigte van negatiewe uitkomst, verhoog. Navorsing het bepaal dat die effek van risikofaktore groter is in die geval waar 'n individu die faktor alleen beleef as in die geval waar byvoorbeeld lede van een gesin 'n risikofaktor saam moet hanteer. In hierdie verband wys Rutter (1995) byvoorbeeld daarop dat dit 'n geringer impak op die individu sou maak as die totale atmosfeer in die gesin negatief was, teenoor die geval waar een kind bevoordeel word terwyl 'n ander benadeel word.

Navorsers (Allen, 1998; Glantz & Sloboda, 1999; Kaplan, 1999; Kumpfer, 1999; Smith & Carlson, 1997) tref onderskeid tussen die volgende groepe risikofaktore:

- **INDIVIDUELE FAKTORE**

Allen (1998) tref onderskeid tussen twee groepe individuele faktore, naamlik *konstitusionele* en *individuele psigologiese faktore*. Die konstitusionele faktore behels 'n onaangename temperament (Allen, 1998; Kumpfer, 1999), ontwikkelingsagterstande (Kaplan, 1999) fisiologiese kenmerke, soos byvoorbeeld neurologiese en fisiologiese wanbalanse (Kumpfer, 1999).

Individuele psigologiese faktore sluit agterstande ten opsigte van kognitiewe, emosionele en morele faktore in (Allen, 1998). Glantz & Sloboda (1999) is van mening dat die onvermoë tot emosionele regulering (byvoorbeeld die foutiewe hantering van aggressie en onderontwikkelde sosiale vaardighede) ook 'n individuele risikofaktor is.

- **GESINSFAKTORE**

Verskeie navorsers is van mening dat die volgende gesinsverwante risikofaktore is: gesinskonflik (Kaplan, 1999), kindermishandeling in die gesin (Smith & Carlson, 1997), ouerlike kriminaliteit of geestesongesteldheid (Smith & Carlson, 1997), terwyl Allen (1998) van mening is dat gesinne gekenmerk deur té hegte verhoudings en gesinne met té veel afstand, tot patologie by die lede van die gesin kan bydra.

• GEMEENSKAPSFAKTORE

Gemeenskapsrisikofaktore sluit onder meer armoede (Glantz & Sloboda, 1999; Kaplan, 1999; Kumpfer, 1999), hoë misdaad in die woonbuurtes (Kumpfer; Smith & Carlson, 1997), onvoldoende en swak onderwys (Engle et al., 1996) werkloosheid en sosiale isolasie (Smith & Carlson), in.

Samevattend beskik die psigologies weerbare kind oor die volgende eienskappe:

- Psigologies weerbare kinders wat aan stres of teëspoed blootgestel is, beskik oor sowel persoonlikheidseienskappe (genetiese samestelling) as 'n positiewe uitkyk op die lewe - wat sukses tot gevolg het ten spyte van hul huidige of vorige omstandighede.
- Hierdie kinders beskik oor 'n interne lokus van kontrole, is selfstandig en neem verantwoordelikheid vir sowel hul suksesse as vir hul teleurstellings.
- Psigologies weerbare kinders voel suksesvol omdat hulle 'n keuse uitgeoefen het om suksesvol te wees en ook met die nodige harde werk hul doelwitte nagestreef het.
- Ten spyte van die feit dat hierdie kinders sterk steun op die ondersteuning en bystand van belangrike volwassenes in hul lewe, sien hulle nie die betrokke volwassenes as verantwoordelik vir die sukses of teëspoed in hul lewens nie. Hulle neem self verantwoordelikheid vir wat met hulle gebeur.
- Hierdie kinders het 'n positiewe uitkyk op en hoë verwagtinge ten opsigte van die toekoms. Hulle is optimisties en hul doelwitstellings vir die toekoms is realisties. Hierdie hoopvolle uitkyk word gesteun deur die oortuiging dat dit nodig is om op skool jou bydrae te lewer om sodoende jou horisonne te verbreed. Dié kinders het 'n volwasse uikyk op die lewe en bestuur die tyd tot hul beskikking goed.

Ten einde bogenoemde eienskappe te ontwikkel, benodig die psigologies weerbare kind 'n ondersteuningsnetwerk, wat uit 'n persoon of persone vanuit die kind se gesin of die gemeenskap kan bestaan. Hierdie ondersteuningsnetwerk moedig die kind aan, maar is ook daar wanneer die kind teleurstelling ervaar en 'n behoefte aan ondersteuning het. Die psigologies weerbare kind beskik normaalweg oor ten minste een ouer en iemand van die

gemeenskap en skoolomgewing wat vir hom/haar as vertroueling dien. Hierdie volwassenes koester hoë verwagtinge van die kind, bied ondersteuning en moedig die kind op 'n ferm, dog liefdevolle wyse aan. Die kind toon respek vir die volwassene want hy/sy besef dat die volwassene opreg belangstel in sy/haar welstand.

Hoewel daar dus verskeie interne en eksterne faktore is wat 'n invloed op 'n kind se psigologiese weerbaarheid uitoefen, gaan Grotberg (1997) van die standpunt uit dat daar egter een aspek is wat deurentyd figureer en konstant voorkom, naamlik die kind in sy bepaalde konteks. Die gesin maak benewens die kind se portuur, die skool en die groter gemeenskap, 'n belangrike deel van die laasgenoemde konteks uit. Die invloed van die gesin word vervolgens bespreek.

2.3.4 PSIGOLOGIESE WEERBAARHEID EN DIE GESIN

Verskeie navorsers (Brooks, 1994; Doll & Lyon, 1998; Cowen & Work, 1988; Hauser et al., 1989; Masten & Coatsworth, 1998) beklemtoon die belangrike rol wat die gesin ten opsigte van psigologiese weerbaarheid speel. Die kritieke rol van die gesin in die ontwikkeling van psigologiese weerbaarheid kan toegeskryf word daaraan dat buiten die direkte invloed van die gesin op 'n kind se psigologiese weerbaarheid, 'n indirekte invloed ook op die psigologiese weerbaarheid van die kind uitgeoefen word (Hauser et al., 1989).

- **Direkte invloed**

Die gesin het 'n direkte invloed op die kind se ontwikkeling van die eienskappe van psigologiese weerbaarheid. Die direkte invloed kan op twee vlakke ontleed word, naamlik die **makrovlak** en die **mikrovlak**.

Die **makrovlak** sluit alle faktore in wat handel oor die gesin as globale entiteit, byvoorbeeld die samestelling van die gesin, gesinstruktuur en die algemene houding van die gesinslede. Die **mikrovlak** behels die ontleding van die invloed van gesinskommunikasie en interaksie op die kind se eienskappe van psigologiese weerbaarheid. Die klem val hier op die individu in verhouding tot die ander gesinslede (Hauser et al., 1989).

Hauser et al. (1989) verdeel die makrovlak verder in twee algemene kategorieë, naamlik

- 1) die invloed van die gesinstruktuur en -omgewing, en
- 2) die invloed van die ouer se houding en ondersteuning.

In terme van gesinsomgewing is gevind dat 'n ruim huis in teenstelling met 'n klein beknopte huis, beter uitkomste tot gevolg het. Daar is ook gevind dat geen verband tussen twee-ouer huishoudings en positiewe uitkomste bestaan nie. Die enkelouer-moeder se hanteringsmeganismes en kompensasie of vergoeding speel 'n baie belangrike rol in die sukses van 'n enkelouer-gesin (Hauser et al., 1989). Eienskappe wat kenmerkend van goeie ouerskapstyle is en psigologiese weerbaarheid bevorder, is onder meer 'n ondersteunende gesinsnetwerk, 'n hegte liefdevolle verhouding met een of meer ouers en 'n outoritêre ouerskapstyl wat gekenmerk word deur warmte, struktuur en hoë verwagtinge (Masten & Coatsworth, 1998). Ouerlike betrokkenheid by die skool is deur Christiansen en Christiansen (1997) geïdentifiseer as bydraend tot die psigologiese weerbaarheid van die kind. Gebalanseerde dissipline en ouerlike supervisie is verdere faktore wat bydra daartoe bydra om 'n kind wat aan teespoed blootgestel is, te beskerm. Brooks (1994) is van mening dat die ouer van 'n psigologiese weerbare kind oor eienskappe soos vaardigheid en liefdevolheid beskik, en ook dieselfde waardes het. Wanneer 'n ouer sy kind as 'n unieke, outonome wese beskou, word die kans tot die ontwikkeling van psigologiese weerbaarheid grootliks verhoog. Nog 'n bydraende faktor behels die empatiese begrip en die ondersteuning van die ouer. Ouers met 'n buigbare ouerskapstyl, wat kompromieë met hul kinders kan aangaan en aan hul kinders die boodskap kan oordra dat die kind se inisiatief en affektiewe bydraes gerespekteer en gewaardeer word, bevorder ook psigologiese weerbaarheid. Ouers wat die boodskap kommunikeer dat probleme opgelos kan word en dat verskeie alternatiewe wyses bestaan om probleme op te los, bevorder psigologiese weerbaarheid by hul kinders (Demos, 1989). Die gesinsomstandighede van die kind wat nie psigologiese weerbaar is nie, word gekenmerk deur konflik, vyandigheid, onmin en 'n gebrek aan liefde.

Op mikrovlak is weinig navorsing reeds gedoen. Die meeste van die navorsing handel egter oor kommunikasie binne die gesin. Hauser et al. (1989, p.117) haal

Wynne, Jones en Al-Khayyal se hipotese aan: "...healthy communication in families may provide the high-risk child with the resources and coping strategies underlying resilience and healthy functioning".

- **Indirekte invloed**

Die indirekte invloed van die gesin op die kind se eienskappe van psigologiese weerbaarheid sal voorts ook in terme van die mikro- en makrovlak beskou word.

Wanneer gefokus word op die **makrovlak** kan die stelling gemaak word dat die kind se persoonlikheid in 'n mate deur die ouer se karaktereenskappe en houdings beïnvloed word. As die kind se persoonlikheidseienskappe deels deur faktore met betrekking tot die ouers beïnvloed word, impliseer dit tog dat die ouers 'n indirekte invloed op die psigologiese weerbaarheid van hul nasate, het. Interne lokus van kontrole is ook geïdentifiseer as 'n belangrike faktor wat tot psigologiese weerbaarheid bydra en in verband met 'n warm, ondersteunende en beskermende gesinsomgewing gebring kan word (Hauser et al., 1989). Selfbeeld is nog 'n aspek wat indirek deur ouers ontwikkel en verbeter kan word (Brooks, 1994).

Op **mikrovlak** speel die kind se temperament 'n belangrike rol. 'n Gemaklike of aangename temperament dien as 'n beskermingsmeganisme teen stres (McMillan & Reed, 1994). 'n Psigologies weerbare kind se temperament is van so 'n aard dat dit positiewe response van die mense om hulle ontlok en gevolglik ook 'n resiprokale versterkende funksie kan hê wat psigologiese weerbaarheid by die kind kan bevorder.

Navorsers is dit eens dat een van die vernaamste bydraende faktore tot psigologiese weerbaarheid, die hegte verhouding met een of meer ouers is en 'n hegte verhouding met 'n ouer dus deel uitmaak van die direkte invloed wat 'n gesin op die psigologiese weerbaarheid van 'n kind het. Coleman en Brodtkin (1996) brei die gedagte selfs verder uit deur te sê dat die psigologiese weerbaarheid van 'n kind met meer as een so 'n ondersteunende verhouding selfs in 'n groter mate bevorder sal word. Masten en Coatsworth (1998) het die hegte verhouding met 'n ondersteunende volwassene tesame met goeie intellektuele funksionering uitgesonder as die twee mees algemene voorspellers

van psigologiese weerbaarheid. 'n Hegte verhouding met spesifiek 'n ouer lei volgens navorsing tot beter uitkomst/gevolg by kinders wat 'n normale bestaan voer of kinders wat teespoed (huweliksonmin, kindermishandeling, dakloosheid) ervaar.

2.3.5 VERANDERLIKES WAT PSIGOLOGIESE WEERBAARHEID BEÏNVLOED

Van Eeden (1996) het die veranderlikes, naamlik ouderdom, geslag en kultuur gekonseptualiseer as faktore wat 'n invloed op die psigologiese weerbaarheid (welstand) van 'n individu kan uitoefen. Hierdie outeur maak die volgende samevatting van literatuur rakende die veranderlikes:

2.3.5.1 Ouderdom

Volgens die navorser beklemtoon sielkundiges vanuit die persoonologie soos Jung, Erikson, Maslow, Rodgers en Allport dat die vorming van 'n identiteit en persoonlikheidsintegrasie, nie voor volwassenheid voltrek word nie. Navorsers bevestig dat 'n verband tussen aangeleerde lewensvaardighede en lewensukseservaring bestaan en dus met die ontwikkeling van die individu verband hou (Van Eeden, 1996). Daar is ook bepaal dat die dieper dimensies van (*well-being*) in latere lewensjare ontwikkel.

Nog 'n faktor wat 'n rol by die psigologiese weerbaarheid van die kind speel, is die **ontwikkelingsvlak van die kind**. Anthony (1987) meld dat 'n kind as gevolg van die ontwikkeling wat plaasvind op 'n stadium in sy/haar lewe, kwesbaar vir 'n spesifieke gebeurtenis kan wees. Wanneer hy of sy egter na 'n volgende ontwikkelingsvlak beweeg, is dit moonlik dat die kind weerbaar kan wees teen die spesifieke stressor waarvoor die kind op 'n vorige ontwikkelingsvlak, kwesbaar was. Ontwikkelingsvlak speel dus 'n rol in die verwerwing van psigologiese weerbaarheid. Die kind se lewe word nie gesien as die sogenaamde *tabula rasa* waarop die lewensgebeure, hetsy positief of negatief, ingevul moet word nie. Die kind reageer interaktief met sy omgewing en kan met kwesbaarheid of psigologiese weerbaarheid op 'n stressor reageer. Ten einde te bepaal of 'n kind goed vaar en oor eienskappe van psigologiese weerbaarheid beskik, moet die kind met ontwikkelingsrelevante ontwikkelingstake vergelyk word.

By die vergelyking van ontwikkelingstake van verskeie navorsers is die volgende ooreenstemmende ontwikkelingstake by kinders in die middelkinderjare geïdentifiseer (Masten & Coatsworth, 1998):

- *Aanpassing by die skool en akademiese prestasie*

Met die kind se toetrede tot die skool vind 'n dramatiese verandering in die kind se lewe plaas. Louw, Schoeman, Van Ede en Wait (1990) beklemtoon dat, hoewel die huis steeds die "primêre invloed sfeer" vir die kind is, die skool nou 'n baie belangrike invloed op die ontwikkeling van die kind uitoefen. Die veranderinge waarby die kind moet aanpas, is onder meer die onderwyser as nuwe gesagsfiguur en nuwe gedragswyses wat aangeleer moet word. Verder plaas die ouer in baie gevalle klem op die belangrikheid van skoolopleiding en daar word druk op die kind geplaas om akademies te presteer. Die feit dat die kind die bekende omgewing van sy huis vir die skoolomgewing moet verruil, is 'n verdere aanpassing.

- *Sosialisering:*

Die kind in die middelkinderjare is volgens Erikson op die vlak *arbeidsaamheid teenoor minderwaardigheid* en dit is dus belangrik dat die kind sukses sal behaal om sodoende minderwaardigheidsgevoelens te oorkom (Meyer, 1990). Die kind wil graag met maats, meestal van dieselfde geslag, speel en kompeteer. Volgens hierdie navorsers lei die suksesvolle bemeestering van die vereiste vaardighede tot die sintese *bekwaamheid*. Tydens hierdie fase boots kinders die gedrag van volwassenes en betekenisvolle ander na en Muller (1998) noem dat nie-seksuele gedrag rakende manlikheid en vroulikheid ook tydens hierdie fase in 'n kind se gedrag geïntegreer word (geslagsrolidentiteit).

- *Die navolging van reëls*

Volgens Piaget verkeer die kind tussen vyf- en tienjarige ouderdom in die fase van *heteronome moraliteit*, waar hulle reëls as onveranderbaar en

heilig beskou (Louw et al., 1990). Na die ouderdom van tien jaar beweeg die kind na die fase van *outonome moraliteit*, waar hulle meer buigsaam ten opsigte van reëls is en ook in 'n mindere mate egosentries dink. Kinders begin besef dat sosiale reëls te arbitrêr is en dat 'n individu soms 'n fout kan begaan. Kohlberg verskil van Piaget daarin dat Piaget van mening was dat kinders aan die einde van hul middelkinderjare feitlik volkome morele rypwording bereik. Kohlberg daarenteen is van mening dat die kind in die middelkinderjare nog ver van morele rypheid is (Louw et al., 1990). Die kind in hierdie ontwikkelingsvlak gehoorsaam reëls om belonings of gunste verkry waarna in die later middelkinderjare reëls gehoorsaam word ten einde aanvaar te word en verwerping te vermy.

2.3.5.2 Geslag

Navorsing bevestig geslagsverskille in psigologiese weerbaarheid (Van Eeden, 1996). Hierdie geslagsverskille hang ten nouste saam met die feit dat vroue oor die algemeen meer aandag skenk aan, en meer ontvanklik is vir sistemiese terugvoerprosesse. Die verskillende lewensaktiwiteite waarin mans en vroue vervulling beleef, asook geslagsverskille in interne en eksterne bronne blyk ook 'n rol te speel.

Oor die algemeen is laer welstandsvlakke en meer simptome van psigologiese weerbaarheid by vrouens as by mans gevind. Biogenetiese verklaringsfaktore kon nie hiervoor gevind word nie, maar daar is wel tot die gevolgtrekking gekom dat sosio-psigologiese verskille wel 'n deurslaggewende faktor is (Van Eeden, 1996).

2.3.5.3 Kultuur

Van Eeden (1996) is van mening dat geen navorsing met betrekking tot psigologiese weerbaarheid of welstand volledig beskou kan word sonder dat kultuur in ag geneem word nie, aangesien dit moonlik is dat swart- en wit- sowel as Indiër- en Asiërmense se kultuurpatrone kan verskil en dat psigologiese weerbaarheid verskillend uitgedruk word in die verskillende kontekste waarbinne die mense hul bestaan voer.

Kruiskulturele navorsers meen dat elke kultuur in 'n sekere mate oor sy eie psigologie beskik. Onderskeid word ook getref tussen die *individualistiese* aard van sekere westerse kulture en die *kollektivistiese* aard van kulture in die Ooste, Afrika en Latyns-Amerika (Van Eeden, 1996). In die Westerse kulture word klem gelê op die individu en prosesse eie aan die individu en aandag word aan houdings, aannames, behoeftes en idiosinkratiese waardes geskenk. In die nie-Westerse kulture word die klem egter na sosiale norme, kollektiewe behoeftes en kollektiewe selfdefinisies verskuif.

Uit bogenoemde is dit duidelik dat psigologiese weerbaarheid ook ten opsigte van verskillende kulture sal verskil.

2.3.6 PSIGOLOGIESE WEERBAARHEID BINNE DIE SUID-AFRIKAANSE KONTEKS

Kinders in Suid-Afrika word blootgestel aan 'n verskeidenheid risikofaktore waarvan die voorkomssyfer hoër is as in ander lande en wat in lande soos Switserland glad nie aanwesig is nie.

Resente literatuur met betrekking tot risikofaktore wat 'n invloed op die psigologiese weerbaarheid van 'n individu kan uitoefen, word vervolgens kortliks saamgevat:

- **Vigs**

Statistieke met betrekking tot die MIV en vigs is skrikwekkend. Sedert Januarie 1999 tot April 1999 is 14 374 bloedmonsters in die Vrystaat vir vigs getoets, en daar is gevind dat 'n skrikwekkende 6 727 persone met MIV besmet was. Daar word bereken dat in die Vrystaatprovinsie alleen, daaglik 1 500 nuwe vigsgevalle aangemeld word (Kruger, 1999). Die Instituut vir Toekomstnavorsing van die Universiteit van Stellenbosch het bepaal dat vigs daartoe kan lei dat die huidige groeikoers van die Suid-Afrikaanse bevolking van 2,55% tot net 0,13% tussen 2026 en 2031 kan afneem (Domisse, 1999). Die volgende Suid-Afrikaanse statistieke is met betrekking tot vigs bekom (Keeton, 1999):

- 700 000 individue is gedurende 1997 met vigs besmet
- 1 600 nuwe individue word daagliks met vigs besmet
- 40% van nuwe pasiënte in hospitale is met vigs besmet
- Ses miljoen individue sal na raming in 2006 met vigs besmet wees
- 50% tot 60% van die mediese gevalle in die King Edward- en Baragwanath-hospitale is die gevolg van 'n vigs- verwante siekte
- Daar word voorspel dat die Suid-Afrikaanse ekonomie jaarliks met 1% sal afneem as gevolg van vigs, juis omdat diegene wat 'n bydrae tot die ekonomie lewer die ergste deur vigs geraak word.

Met betrekking tot die kinders van Suid-Afrika is dit tragies dat vroue in hul twintigerjare die groep is met die hoogste voorkoms van HIV (Gous, 2000) en hierdie vroue in baie gevalle moeders is wat hul kinders na hul dood wees sal laat. Daar word beraam dat in die jaar 2005 een miljoen kinders jonger as 15 jaar hul moeder weens vigs sal verloor (Kruger, 1999).

• **Misdaad**

Volgens statistiek is Suid-Afrika die gevaarlikste land ter wêreld vir vroue en blanke boere, en die tweede gevaarlikste land ter wêreld vir enige burger om in te leef. Statistieke van die Suid-Afrikaanse Polisie dui daarop dat 24 588 mense in 1998 vermoor is; onderskeidelik 15 111 motors en 5 733 vragmotors is gekaap en daar het 88 319 aangemelde gevalle van roof met verswarende omstandighede voorgekom. Hierdie statistieke word in perspektief geplaas wanneer Jonker (1999) berig dat daar bykans net soveel Suid-Afrikaners (ongeveer 25 000) jaarliks in misdaderverwante voorvalle sterf as Suid-Afrikaners wat tydens hul deelname aan Wêreldoorloë I en II (wat langer as 10 jaar geduur het) gesterf het. Daar is feitlik geen aanduiding dat misdaad in Suid-Afrika aan die afneem is nie. Sedert 1994 het moord en poging tot moord afgeneem. Diefstal met verswarende omstandighede het toegeneem, verkragting het gestabiliseer op 31,3 per 100 000. Huisbrake het

toegeneem: tydens 1999 was daar 29 meer inbrake as vir dieselfde tyd in 1994. Motordiefstal het effens afgeneem, terwyl vervalsings en bedrog in 1997 en 1998 effens afgeneem het, hoewel dit maar weer gedurende 1999 met 2 per 100 000 mense toegeneem het. Misdade wat oor die eerste ses maande in 1999 gestabiliseer het, was die onwettige besit van vuurwapens, dwelmverwante misdade, en bestuur van 'n voertuig onder die invloed van drank en dwelms. Dit blyk dat motor- en vragmotorkapings, bankrooftogte asook transito-roofogte in die afgelope aantal jare gestabiliseer het. Wanneer die statistieke van 1994 en 1999 vergelyk word, kan tot die slotsom gekom word dat in die 20 kategorieë vir ernstige misdade, 'n afname in slegs vier van die kategorieë was, nege kategorieë gestabiliseer het en in sewe van die kategorieë 'n toename was (Gous, 2000).

'n Tragiese tendens word waargeneem wanneer die statistieke met betrekking tot gewelddadige misdade teen kinders in oënskou geneem word. Die Kinder-beskermingsdienste hanteer byvoorbeeld 41 kinder-verkragtingsgevalle per dag. In 1998 het die Kinder-beskermingsdienste tydens 'n twaalf maande-tydperk 36 313 kinders wat deur misdaad geraak is, van hulp voorsien. In 1999 het hierdie syfer na 40 522 gestyg, wat dui op 'n toename van 11,6% (Stuart, 1999).

- **Onderwys**

'n Faktor wat 'n groot invloed op die ontwikkeling van die kind uitoefen, is die huidige onbevredigende toestand van die Nasionale onderwys. Bykans 4000 gesinne het na tuisonderrig oorgeskakel (Robinson, 1999). Redes wat hiervoor aangevoer word is die styging in skoolgelde, die toename in geweld, onopgeleide onderwysers, 'n gebrek aan toerusting of die nodige studiemateriaal, ongesonde leerder-onderwyser-verhoudinge en 'n algemene afname in die vertrouwe in die huidige onderwysbedeling. Die jaarlikse matriekuitslae van swart leerders van die land in sy geheel, weerspieël wat die huidige toestand van die Nasionale onderwys in Suid-Afrika is.

- **Gesinsverbrokkeling**

Volgens die Sentrale Statistiekdiens (SSD) van Suid-Afrika (1995) is meer as 40 000 kinders in 1995 deur egskeiding geraak. Ongeveer 32 000 egskeidings is gedurende 1995 in die howe toegestaan. Meer spesifiek gestel, het die 31 592 egskeidings wat toegestaan is, 40 156 kinders geraak. In die 8 174 egskeidings waarin swart mense betrokke was is 1,3 kinders per gesin geraak (hierdie telling is slegs 'n weerspieëling van die egskeidings wat wel aan die SSD bekend is). Die 5 092 Indiese/Asiatiese egskeidings het 2 398 kinders geraak terwyl 18 706 kinders deur wit egskeidings (16 788) geraak is. 'n Geweldige hoeveelheid kinders word dus aan egskeiding as stressor blootgestel en verloor daardeur een van die belangrikste bydraende faktore tot psigologiese weerbaarheid, naamlik 'n hegte band met een van sy/haar ouers.

Uit bogenoemde uiteensetting blyk dit duidelik dat die Suid-Afrikaanse kind aan 'n verskeidenheid van stressore blootgestel word, wat meebring dat die kind wat goed funksioneer gewis oor eienskappe van psigologiese weerbaarheid moet beskik.

2.4 SAMEVATTING

Na aanleiding van die bogenoemde uiteensetting van psigologiese weerbaarheid kan die volgende samevatting gemaak word:

- In die verlede is studies in die sosiale wetenskappe gekenmerk deur 'n patogene uitkyk teenoor die mens, en is sterkpunte gevolglik geïgnoreer en het belangrike inligting sodoende verlore gegaan. In ongeveer die laaste vyftig jaar het 'n paradigmaskuif plaasgevind waartydens die klem begin verskuif het van *Wat kan verkeerd loop?* na *Wat kan reg loop?* Konsepte soos salutogenese, fortigenese en psigofortologie het ontstaan.
- Psigologiese weerbaarheid ("resilience") as konsep is moeilik definieerbaar. Weerbaarheid of "resilience" dui op die eienskap van 'n stuk materie om, nadat dit gerek of gebuig is, na sy oorspronklike vorm of grootte terug te keer. Indien

“resilience” op mense van toepassing gemaak word, beteken dit dan dat die persoon weerbaar is en oor die vermoë beskik om aan te pas en te herstel.

- Psigologiese weerbaarheid word deur beskermings- en risikofaktore beïnvloed.
- Die konstrakte van psigologiese weerbaarheid kan volgens Grotberg (1997) in drie groepe geklassifiseer word, naamlik *eksterne ondersteuning* (gesin, skoolomgewing), *innerlike persoonlike sterktes* (outonomie, temperament, prestasiemotivering, geloof, moraliteit, selfbeeld, interne lokus van kontrole, egosterkte, kreatiwiteit, intelligensie, uithouvermoë, impulskontrole) en *sosiale interpersoonlike sterktes* (kommunikasievaardighede, behoefte tot sosiale ondersteuning en verhoudings, probleemoplossing, empatie).
- Faktore wat 'n rol by psigologiese weerbaarheid speel, sluit onder meer individuele eienskappe, omgewingseienskappe, beskermings- en risikofaktore in.
- Wanneer na psigologiese weerbaarheid en die gesin gekyk word, is daar faktore wat op sowel mikro- as makrovlak 'n invloed het. Faktore op mikrovlak wat 'n direkte invloed het behels gesinskommunikasie en interaksie, terwyl faktore wat 'n indirekte invloed het, temperament insluit. Op makrovlak het die volgende faktore 'n direkte invloed: die gesinstruktuur en die ouer se houding en ondersteuning. Faktore wat 'n indirekte invloed op makrovlak het, is die invloed van die ouer se karaktereienskappe en houdings op die persoonlikheid van die kind.
- Die Suid-Afrikaanse konteks speel ook 'n belangrike rol in die psigologiese weerbaarheid van kinders in Suid-Afrika. Vanuit die voorafgaande bespreking blyk dit dat stressore soos vigs, misdaad, die onderwyssituasie in die land en die hoë voorkoms van egskeiding, van die hoogste ter wêreld is. Dit is dus belangrik in die studie van psigologiese weerbaarheid om daarop te let dat die Suid-Afrikaanse kind moontlik aan meer risikofaktore blootgestel word as kinders van verskeie ander lande.

HOOFSTUK 3

GESINSAMESTELLING

3.1 INLEIDING

Volgens Cohen en Ronen (1999), ondersteun byna alle teorieë in die sielkunde die bydrae wat die gesin in die normale ontwikkeling van die kind lewer. Die **ontwikkelingsielkunde** sien die gesin as die raamwerk waarbinne die kind deur middel van die aanleer van vaardighede ontwikkel. Die kind ontwikkel ook binne die grense van sy gesin die vermoë om sy/haar emosies uit te druk en sy/haar kognitiewe vaardighede te bemeester. Die **gedragsteoretiese raamwerk** beskou die gesin as die omgewing waar die kind gedrag kan aanleer deur die modellering van die ouer. Wanneer die gesin in terme van die **psigodinamiese teorieë** beskryf word, word die gesin beskou as 'n raamwerk waar intieme bande met mense gevorm word. Die gevoel dat die kind tot iets behoort, word geskep. Die gesin as raamwerk voldoen in die individu se basiese behoeftes en help die individu met die vestiging van betekenisvolle verhoudings. Die bogenoemde teorieë beklemtoon die belangrikheid van die gesin in die ontwikkeling van die kind, maar onderstreep ook die feit dat die gesin dikwels ook 'n primêre oorsaak van kinders se probleme kan wees (voorbeelde wat in hierdie hoofstuk bespreek gaan word, is onder meer egskeiding en hersaamgestelde gesinne).

In hierdie hoofstuk gaan ter inleiding eerstens op die intakte gesin en sy eienskappe gefokus word. Klem gaan ook gelê word op die voordele van so 'n gesin, en die invloed wat 'n intakte, gelukkige gesin op die kind uitoefen.

Die tweede deel van die hoofstuk sal handel oor egskeiding as stressor en die impak van so 'n gebeurtenis op die gesinslede, maar meer spesifiek op die kind in die gesin. Onderskeid sal getref word tussen die intra-psigiese gevolge (die innerlike belewenisse en ervarings van die kind) en die inter-psigiese gevolge (die kind se interaksies met andere) van egskeidings. Die kontekstuele faktore rakende egskeiding sal ook bespreek word.

Kontekstuele faktore verwys na die faktore wat aanpassing en funksionering van die kind na 'n egskeiding beïnvloed.

In die derde deel van die hoofstuk sal sowel die invloed van 'n tweede huwelik as die impak wat 'n stiefouer op die kind het, bespreek word. Aandag sal ook geskenk word aan die gevolge van die hersaamgestelde gesin op die kind. Ten laaste sal gekyk word na die faktore wat bydraend is tot die ontwikkeling van suksesvolle, hersaamgestelde gesinne. Psigologiese weerbaarheid sal deurentyd in verband met die invloed wat gesinsomstandighede op die kind het, gestel word.

3.2 DIE INTAKTE GESIN

3.2.1 Inleiding

Verskeie wetenskapsvelde beklemtoon die belangrikheid van die gesin as sisteem/eenheid. Engelbrecht, Kok en Van Biljon (in Pienaar, 1989) noem byvoorbeeld dat Aristoteles so vroeg as die vierde eeu voor Christus die gesin as "kiemsel" van die samelewing beskryf het, en 'n ou Sjinese spreekwoord lui dat *as daar harmonie in die huisgesinne heers daar ook orde in die volk sal wees*.

Gedurende die Tweede Wêreldoorlog is huise in die stede ontruim en van die kinders is op die platteland hervestig; ongeveer 25% tot 50% van die kinders is tydens hierdie uiters stresvolle tyd van hul ouers geskei. Kinders wat 'n hegte verhouding met hul ouers voor hul skeiding gehad het, het die ballingskap goed gehanteer, terwyl kinders wat 'n swak verhouding met hul ouers gehad het oor die algemeen baie sleg aangepas het. Die kinders wat egter die beste gevaar het, was die kinders wat by hul gesinne gebly het, terwyl hulle die vrees vir terreur en bombarderings ervaar het. Hierdie anekdote (Clapp, 1992) is ter illustrasie van die geweldige bron van ondersteuning wat 'n gesin aan die kind bied.

In gelukkige, intakte gesinne word die verpligtinge en verantwoordelikhede ten opsigte van die kinders deur beide ouers behartig. Albei ouers tree as geslagsrolidentiteite vir kinders

van beide geslagte op (Shaw, 1991). Die toepassing van dissipline op kinders word ook gewoonlik deur konsekwentheid gekenmerk. In intakte, gelukkige huisgesinne word die kinders se blootstelling aan ouerkonflik tot 'n minimum beperk en konflik word oor die algemeen op gepaste wyses hanteer. Daar moet gelet word daarop dat die situasie in die gesin egter dramaties verander wanneer die ouers van voorneme is om te skei.

3.3 EGSKEIDING EN DIE GESIN

3.3.1 Inleiding

Egskeiding is 'n proses wat nie net die betrokke man en vrou wat in die eg verbind was, raak nie, maar elke lid van die gesin word diep geraak. Egskeiding kan enersyds beskou word as 'n proses wat die vrymaking van konflik en die beëindiging van 'n onbevredigende verhouding kan beteken. Beide partye word 'n kans gebied om in 'n meer gelukkige en bevredigende verhouding met iemand anders betrokke te raak. Dit kan ook persoonlike ontwikkeling vir die betrokke partye tot gevolg hê. Egskeiding kan dus soms as 'n positiewe gebeurtenis beskou word. Andersyds kan egskeiding as gevolg van die ekonomiese implikasies, tot 'n afname in lewenstandaard lei. Fisiese en psigiese disfunksie, asook toenemende stres kan by verskillende gesinslede veroorsaak word. Egskeiding kan dus enersyds goed vir 'n gesin wees maar andersyds geweldige letsels laat (Hetherington, Law & O'Connor, 1993).

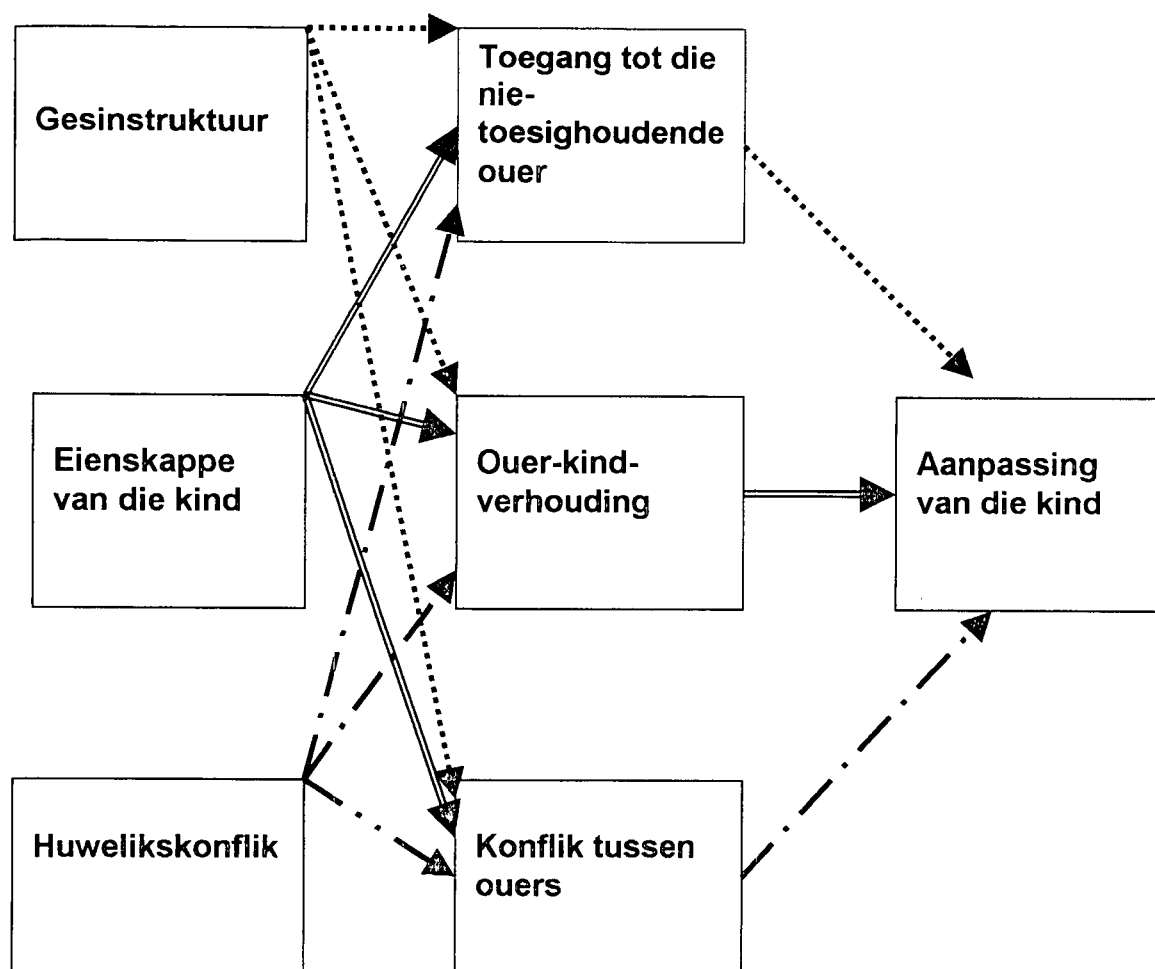
'n Egskeiding beteken nie vir die kinders wat saam met hul ouers daardeur moet gaan, die tweede kans wat dit in baie gevalle vir een of beide ouers bied nie. Vir die kind beteken dit die verlies van sy of haar gesin – dit wil sê die verlies van 'n eenheid wat aan die kind ondersteuning, stabiliteit, sekuriteit en standvastigheid in 'n onvoorspelbare wêreld sou kon bied. Kinders aanvaar beide hul ouers as vanselfsprekend en permanent, en beskou hul ouers as diegene wat altyd in hul behoeftes sal voorsien. Vanuit die kind se perspektief beteken om deel van 'n intakte gesin te wees, dieselfde as wat die term *oorlewing* vir kinders beteken. Wanneer die kind se ouers dan skei, voel hulle kwesbaar en magteloos, aangesien hulle geen beheer het oor die gebeurtenis wat 'n groot impak op die res van hul lewens kan hê nie (Clapp, 1992).

3.3.2 Egskeiding

Aan die begin van die twintigste eeu was egskeiding 'n baie seldsame gebeurtenis. In die Verenigde State van Amerika het een uit sewe huwelike in die egskeidingshof geëindig. Vyftig jaar later het die syfer gestyg na ongeveer een uit elke drie huwelike wat ontbind, en in 1981 was die insidensie van egskeiding een uit elke twee huwelike (Potgieter, 1986). Egskeiding binne die Suid-Afrikaanse konteks is besig om onrusbarend vinnig toe te neem, en in 1992 het egskeidings in Suid-Afrika die lewens van 36 203 gesinne in een jaar geraak (uitsluitend swart Suid-Afrikaanse gesinne waarvoor geen statistiek op daardie stadium beskikbaar was nie). In 1995 is uit 'n bevolking van ongeveer 45 miljoen, 40 150 kinders deur egskeidings geraak. Navrae ten opsigte van egskeiding by die Gesinsadvokaat het 25 000 beloop en 31 000 egskeidings is in daardie jaar deur die Hooggeregshof van Suid-Afrika toegestaan (Wentzel & Taylor, 1997).

Egskeiding is 'n eenmalige gebeurtenis, maar het langtermyngevolge vir die lede van die gesin (Sprey, 1969). Morrison en Cherlin (1995) beskou egskeiding as 'n proses wat gekenmerk word deur 'n reeks opeenvolgende, stresvolle gebeurtenisse wat voor die egskeiding reeds begin, en eers na die egskeiding eindig. Onderskeid word getref tussen die *voor-egskeidingfase* (die fase voor egskeiding wat gewoonlik deur 'n toename in konflik en onmin gekenmerk word), die *krisisfase* (die tydperk net na die egskeiding, wat gekenmerk word deur die afname van die ouer se vermoë om na sy of haar kinders om te sien) en die *stabiliseringsfase* (hierdie tydperk word gekenmerk deur eksplorاسie en die strewe om weer ekwilibrium te bereik) (Kaslow & Schwartz, 1987). Die egskeidingsproses word deur kenners in twee fases verdeel (Muller, 1998). Die eerste fase sluit sowel die pre-skeidingsfaktore as die faktore wat 'n invloed op die egskeiding self het, in (dit behels onder andere die gesinstruktuur, demografie, huwelikskonflik en die temperament van die kind). Die tweede fase van die egskeidingsproses behels die post-egskeidingsfaktore (onder andere verlies van die ouer-figuur, die ouer-kind-verhouding sowel as huwelikskonflik). Die genoemde faktore moet in die kind se aanpassing by egskeiding verreken word (Kline, Johnston & Tschann, 1991). (Sien figuur 3.1.)

Figuur 3.1: Die ervarings van kinders tydens verandering in die gesin

Aangepas uit Kline et al. (1991, p.299)

Bohannon (in Potgieter, 1986) en Kaslow en Schwartz (1987) tref onderskeid tussen die volgende ses fases van die egskeidingsproses:

- **Emosionele egskeiding**

Emosionele egskeiding is die fase voor die werklike egskeiding plaasvind. Hierdie fase word gewoonlik deur konfrontasie en rusie tussen die egpaar gekenmerk. Die verbrokkeling van die huwelik is gewoonlik as gevolg van die afwesigheid van enige positiewe gevoelens teenoor mekaar en die huwelikspaar

voel toenemend ontevrede met mekaar. Een van die partye sal tot die volgende stap oorgaan en egskeiding voorstel. Indien die konfliktsituasie nie opgeklaar word nie, lei dit tot die verdere disfunksie van die verhouding en gevolglike egskeiding. Egskeiding impliseer dan die verbreking van die fisiese en emosionele verhouding wat op 'n stadium tussen die egpaar aanwesig was.

- ***Geregtelike egskeiding***

Geregtelike egskeiding word beskou as die opeenvolging van geregtelike gebeure en insette. Die huwelik word in die hof ontbind en besluite aangaande toesig, besoekregte, beheer en onderhoud van die kinders word geneem. Hierdie stadium word, as gevolg van die besluite wat geneem moet word, soms gekenmerk deur 'n toename in konflik.

- ***Ekonomiese egskeiding***

Gerdes en Van Ede (1992) beskou die ekonomiese egskeiding as deel van die wetlike egskeiding en dit behels die verdeling van besittings. In die lig daarvan dat 'n huwelikspaar as 'n eenheid gesien word en ook eiendom gesamentlik besit, dwing 'n egskeiding die twee partye om hul eiendom te verdeel. Egskeiding laat die betrokke partye se lewensontkoste toeneem, aangesien twee huishoudings nou in plaas van een onderhou moet word.

- ***Mede-ouerlike egskeiding***

Wanneer daar kinders uit die huwelik gebore is, het die ouers gemeenskaplike belange. As gevolg van die kinders, moet die ouers sekere besluite aangaande die kinders neem wanneer hulle skei. Ouers se persepsie van wat die beste vir hulle kinders is kan verskil, wat tot verdere konflik tussen die ouers kan lei. Nadat besluit is wie die toesighoudende ouer gaan wees, ervaar sowel die toesighoudende ouer as die nie-toesighoudende ouer 'n mate van verlies ten opsigte van hul regte teenoor die kind. Gerdes en Van Ede (1992) noem dat

hierdie fase die fase is waar elke ouer as enkeling begin funksioneer en *my ouers* word nou *my pa* en *my ma*.

- ***Gemeenskapskeiding***

Gemeenskapskeiding beteken dat die egpaar wat pas geskei is, nie meer deel uitmaak van die getroude gemeenskap nie. Dit impliseer dat die betrokke partye wegbeweeg van die posisie as eggenoot van na dié van enkelopende. Egskeiding kan eensaamheid en die verlies van sekere vriendekringe tot gevolg hê.

- ***Psigiese egskeiding***

Tydens hierdie fase moet die individu aanleer om weer selfstandig te word, hom- of haarself te differensieer en weer beheer en verantwoordelikheid vir sy/haar eie lewe te begin neem.

Bogenoemde fases word deur die loop van die hele egskeidingsproses ervaar en is in baie gevalle pynlik en verwarrend vir die betrokke partye. Gerdes en Van Ede (1992) noem dat die proses neig om met baie negatiewe gevoelens (byvoorbeeld: angs, woede, skuldgevoelens, depressie, verlaagde selfsiening en gevoelens van verwerping) gepaard te gaan.

3.4 EGSKEIDING EN DIE GESINSKONTEKS

Egskeiding ontwig die gesinseenheid aangesien elke lid van die gesin deur egskeiding geraak word, aangesien die ouerhuis die anker van elke kind se lewe vorm. Kinders behoort ook nie aan die individuele ouers nie maar aan die egpaar (Waite & Lillard, 1991). Dit is ook die rede waarom kinders wat by 'n egskeiding betrokke is, dikwels verwarring ervaar oor waar hulle werklik behoort (Muller, 1998). Die faktore wat die gesinskonteks beïnvloed, word vervolgens bespreek.

3.4.1 Verhouding tussen ouer en kind

Van vroeg in 'n kind se lewe af word 'n hegte band met hul ouers of primêre versorgers, gevorm, wat as teken van die gesonde ontwikkeling van 'n kind beskou kan word. Sonder die nodige hegte binding van 'n kind met sy/haar ouers, verloop die ontwikkelingsproses nie normaal nie, en vind kinders dit byvoorbeeld moeilik om met ander mense te sosialiseer, wat weer daartoe lei dat die risiko bestaan dat ander gedrags- en persoonlike probleme ontwikkel. Skeidingsangs maak byvoorbeeld deel uit van die kind se normale ontwikkelingsfases. 'n Kind wat skeidingsangs ervaar, sal vreesbevange wees as 'n situasie opduik waar hy of sy van die ouer geskei moet word. In die lig hiervan kan die impak wat ouers se egskeiding op hul kinders het, beter begryp word.

“When parents decide to divorce and one leaves the family, the children’s sense of security – their very sense of survival is shaken. That Mom and Dad will no longer be together is a disaster on the same scale as an earthquake that eats up the ground on which their home sits” (Benedek & Brown, 1995, p.10).

Kline et al. (1991) beklemtoon die feit dat blootstelling aan huwelikskonflik veroorsaak dat kinders meer kwesbaar vir gedrags- of emosionele probleme is. Onmin tussen ouers het beide 'n direkte en indirekte invloed op die kind. Konflik tussen die ouers kan in verband gebring word met die afname in die kwaliteit van die ouer-kind-verhouding, kinders kan gedrags- of emosionele probleme ontwikkel en kinders kan ook deur middel van die modellering van hul ouers die verkeerde hanteringsvaardighede aanleer, soos byvoorbeeld onttrekking of owerste aggressie.

Verskeie navorsers het bevind dat die kwaliteit van die ouer-kind-verhouding tydens en kort na die egskeiding verswak (Hetherington et al., 1993; Kliewer, Fearnow & Miller, 1996; Kline et al., 1991). Voor die egskeiding is baie kinders wat by 'n egskeiding betrokke raak, reeds blootgestel aan onopgeloste konflik, aggressie en oneffektiewe probleemoplossingsvaardighede met betrekking tot die huwelik. Navorsing aangaande die invloed van konflik binne die huwelik, tesame met 'n afname in die ondersteuning wat ouers aan hulle kinders bied, het bepaal dat kinders uit hierdie omstandighede meer kwesbaar is en dat gedragsafwykings selfs voor die ouers geskei is, kan ontstaan

(Hetherington et al., 1993). Ouerkonflik is 'n belangrike eksterne faktor wat die kwaliteit van die ouer-kind-verhouding kan beïnvloed. Die kwaliteit van die ouer-kind-verhouding beïnvloed dan weer die mate van aanpassing na die egskeiding (Muller, 1998). Dit is ook juis so dat wanneer die kind die egskeiding moet verwerk, daar 'n afname in effektiewe ouerskap aanwesig is, juis omdat die tydperk na egskeiding vir beide ouers gekenmerk kan word deur emosionele labiliteit, sowel as aggressie, depressie, impulsiewe en selfs antisosiale gedrag (Hetherington et al., 1993). Geskeide ouers is geneig om inkonsekwent te wees in die toepassing van dissipline op hul kinders en vind dit dikwels moeilik om hul emosies te beheer en steun dan op hul kinders (Muller, 1998). Kliewer et al. (1996) meld dat huishoudings wat gekenmerk word deur warmte, kohesie en 'n afwesigheid van konflik, in teenstelling met konflikbelaaide gesinne, aan kinders se behoeftes aan veiligheid, standvastigheid en sekuriteit voldoen. Wanneer kinders besef dat 'n ondersteuningsnetwerk vir hulle beskikbaar is, ervaar hulle 'n stresvolle gebeurtenis as minder bedreigend (Kliewer et al., 1996). Dit is dus duidelik dat ouerlike konflik beslis die kind se aanpassing by die egskeiding beïnvloed.

3.4.2 Konflik tussen ouers

Konflik tussen die ouers word deur verskeie navorsers as belangrik beskou wanneer gekyk word na die kind se aanpassing na egskeiding (Cummings, Davies & Simpson, 1994; Jekielek, 1998; Muller, 1998; O'Brien, Bahadur, Gee, Balto & Erber, 1997; O'Brien, Margolin & John, 1995).

Navorsing dui daarop dat kinders wat aan egskeiding blootgestel is, slegter daaraan toe is as kinders wat uit intakte gesinne kom. Kinders wat deur egskeiding geraak word, presteer swakker op skoolvlak (Muller, 1998) en toon 'n groter mate van gedrags- en emosionele probleme (Clapp, 1992). Jekielek (1998) beklemtoon egter dat, hoewel hierdie stellings vir 'n groot groep kinders wat deur egskeiding geraak word juis is, dit nie op alle kinders veralgemeenbaar is nie. Die navorser voer ook aan dat egskeiding vir sommige kinders 'n uitkoms is omdat dit die einde van die konflik tussen die ouers tot gevolg sal hê. Navorsers soos Forehand, Neighbors, Devine en Armistead (1994) sowel as Jekielek is van mening dat voortdurende konflik tussen die ouers 'n groter negatiewe impak op die kind se welstand het as die egskeiding self. Beide die egskeidingsproses en die voorafgaande of

opeenvolgende konflik tussen die ouers dien as stressore wat 'n definitiewe impak op die kind se lewe het. Redes hiervoor is dat spanning en konflik lank reeds voor die egskeiding tussen die ouers aanwesig is (Muller, 1998).

Daar is geen twyfel dat konflik tussen ouers negatiewe gevolge vir die kinders inhou nie. Jekielek (1998) bespreek vier hoofprossese waardeur ouerlike konflik tot versteurings by kinders bydra:

- **Kinders modelleer die oneffektiewe konflikhanteringsmeganismes van die ouers**

Bandura se leerteoretiese benadering gaan van die standpunt uit dat kinders die gedrag van die ouer waarneem en dan naboots (Meyer, 1990). Kinders wat gereeld aan ouerlike konflik blootgestel word sal dan aanleer om 'n probleemsituasie met aggressie te hanteer. Kinders wat aan aggressie en konflik tussen ouers blootgestel is, sal moontlik reageer asof daar aan hulle toestemming gegee is om aggressief te wees en sal ook meer gereeld en vir langer tydperke met opeenvolgende aggressie reageer.

- **Wanneer ouers midde-in konflik is, is hulle geneig om meer inkonsekwente en ongenaakbare dissipline op die kinders toe te pas, wat dan tot moontlike gedragsprobleme kan lei**

'n Toename in ouerlike konflik kan daartoe lei dat ouers meer inkonsekwent is ten opsigte van die dissiplinering van hulle kinders. Hierdie verandering in die dissiplinering van die kinders, kan die gevolg wees van die ouers se afname in kommunikasie met mekaar met betrekking tot die kinders. Inkonsekwente dissipline kan in verband gebring word met gedragsprobleme, aggressie en rebelsheid by kinders.

- **Konflik tussen ouers veroorsaak 'n afname in die kwaliteit van die ouer-kind-verhouding**

In 'n gesin waar baie konflik tussen die ouers aanwesig is, neig ouers om vasgevang in hul eie probleme te wees en om minder tyd en aandag aan hul kinders te skenk. Kline et al. (1991) het byvoorbeeld gevind dat konflik 'n indirekte invloed op die kind kan hê weens 'n afname in warmte en liefdevolheid van die moeder teenoor die kinders.

- **Ouerlike konflik dien as 'n stressor ten opsigte van die kind se omgewing, en kan daartoe lei dat dit die kind se ervaring van sekuriteit en veiligheid bedreig**

Ouerlike konflik lei in baie gevalle tot egskeiding en het op hierdie manier 'n geweldige invloed op die kind se omgewing. Na afloop van 'n egskeiding moet die kind aanpas by die afwesigheid van een ouer, die moontlike afname in lewenstandaarde, die afname in warmte van die toesighoudende ouer, inkonsekwentheid in dissipline en moontlik die swak emosionele aanpassing van die ouer.

Longitudinale navorsing van Jekielek (1998) waarby 1 640 kinders tussen die ouderdomme van 6 tot 14 jaar betrokke was, het bevind dat sowel ouerlike konflik as wanfunksionering in die huwelik (*marital disruption*) kinders se welstand negatief kan beïnvloed. Die voordele van 'n kind uit 'n intakte gesin, neem af soos die konflik in die gesin toeneem. Die impak van egskeiding hang af van die mate van konflik wat voor die egskeiding aanwesig was of steeds na afloop van die egskeiding in die gesin teenwoordig is. Kinders wie se ouers in 1988 geweldige konflik beleef het, maar wie se ouers reeds teen 1992 geskei was, se angs- en depressievlakke was byvoorbeeld laer as wat die angs- en depressievlakke van kinders was wie se ouers gelykstaande vlakke van konflik in 1988 gehad het, maar steeds in 1992 getroud was. Navorsing dui daarop dat huwelikskonflik 'n belangrike faktor is wat psigologiese weerbaarheid beïnvloed, en wat selfs wanaanpassing tydens volwassenheid tot gevolg het (Doll & Lyon, 1998).

3.4.3 Verouerliking van die kind

Een van die veranderinge wat na 'n egskeiding in die gesin plaasvind, is die verandering in die gesinshiërargie (Muller, 1998). Na afloop van 'n egskeiding ervaar sommige ouers 'n mate van regressie en word afhanklik van een of meer van hulle kinders. Rolomruiling vind dus plaas en die ouer neem in werklikheid die rol van die kind in en die kind word dan die versorger, die steunplaar en die raadgever (Benedek & Brown, 1995; Potgieter, 1986). Dit is ironies dat in 'n tydperk van geweldige skommeling in die gesin, ouers so bemoeid is met wat met hulle eie emosies gebeur, dat hulle in gebreke bly om na die egskeiding die kinders genoegsaam te ondersteun (Clapp, 1992). Ouers kan die volgende probleme na egskeiding ervaar: depressie, eensaamheid en onwilligheid om verantwoordelikheid vir hulself te aanvaar. Die verouerliking van die kind kan veroorsaak dat kinders se ontwikkeling negatief beïnvloed word en die kind 'n verkeerde persepsie van 'n volwassene ontwikkel. Benedek en Brown (1995) noem dat in uiterste gevalle die verouerliking van die kind in so 'n erge mate plaasvind, dat die ouer bloedsbande met sy/haar kind pleeg. 'n Meer algemene verskynsel is egter dat die kind by die ouer slaap.

Na die egskeiding moet die enkelouer aanpas by 'n toenemend voller en besiger tidskediule en in baie gevalle word daar dan van die kind verwag om in 'n toenemende mate verantwoordelikhede vir huishoudelike take te aanvaar (Muller, 1998). Benedek en Brown (1995) asook Clapp (1992) noem dat die verouerliking van die kind toenemend skadelik word wanneer die huishoudelike verantwoordelikhede met die kind se skoolwerk asook ouderdomsgpaste sosiale aktiwiteite inmeng. Vir die enigste kind in die gesin is dit selfs meer traumaties, aangesien die kind hom-/haarself moet verdedig terwyl daar geen sibbe is wat die las vir hom/haar kan ligter maak of met wie hy/sy dit kan bespreek nie. Wanneer 'n ouer kind die verantwoordelikheid vir sy/haar jonger sibbe moet dra, veroorsaak dit probleme vir die ouer en jonger kind(ers). Jonger kinders kom in opstand teen die ouer kind wat nou met gesag moet optree en weerstaan die ouer kind se gesag. Ouer kinders vind dit soms baie moeilik om met outoriteit teenoor hul sibbe op te tree of kan hul mag by tye misbruik (Clapp). Hetherington et al. (1993) is van mening dat veral meisies gevra word om meer verantwoordelikheid vir die huishoudelike take te aanvaar. Hodges (1991) het egter die teenoorgestelde gevind en is van mening dat die verouerliking van die kind meer by seuns as by meisies voorkom. Grollman (1969) is van

mening dat 'n ouer van die teenoorgestelde geslag in meer gevalle die kind met te veel take en verantwoordelikhede oorlaai. Die seun wat by sy moeder bly sal byvoorbeeld die rol van die man in die huis moet inneem en help om besluite te neem, help met die dissiplinerings van die jonger kinders en ook as die moeder se metgesel na sekere geleenthede moet optree. Die gevolg is dat so 'n seun baie ernstig is, wat ook daartoe kan lei dat sy band met sy ma van so 'n aard is dat dit vir hom moeilik sal wees om verhoudings met meisies van sy portuur aan te knoop. Daarteenoor sal die dogter wat by haar vader bly na die egskeiding die rol van die moederfiguur inneem en die huis skoonmaak en as gasvrou optree as die vader vriende of kollegas ontvang. Die dogter kan dan voor haar tyd "ryp" (*mature*) wees en geen belangstelling in ouderdomsgepaste aktiwiteite toon nie.

Benedek en Brown (1995) noem dat dit nie onredelik van 'n ouer is om te verwag dat kinders met huishoudelike take help nie en beklemtoon dat dit vir die kind voordelig kan wees om ouderdomsgepaste huishoudelike take of verantwoordelikhede te verrig. Die kind ontwikkel selfdissipline, voel bekwaam en is trots op hulself.

Kinders wat verouerlik is, word beskou as baie verantwoordelik en word nie gewoonlik as probleemkinders geïdentifiseer nie. Hodges (1991) noem dat hierdie kinders dikwels vir psigosomatiese siektes en depressie na geneeshere verwys word. As gevolg van die abnormale ontwikkelingsgang na volwassenheid, word hierdie kinders verantwoordelike en plesierlose volwassenes (Muller, 1998).

In die lig van die bogenoemde bespreking word die belangrikheid van die ouer-kind-verhouding na die egskeiding beklemtoon.

3.4.4 Verhouding met die toesighoudende ouer

Die huidige tendens is dat in 90% van egskeidings die kinders onder die toesig en beheer van die moeder geplaas word (Muller, 1998). Pienaar (1989) noem dat 'n moeder die bindingskrag in die huis is, maar dat hierdie verhouding tussen 'n kind en sy moeder negatief deur egskeiding beïnvloed word. Sowel Kline et al. (1991) as Belsky, Lerner en Spanier (1984) het bevind dat, weens die feit dat die moeder finansieel swakker daaraan

toe is na die egskeiding, sy gedwing word om tot die arbeidsmark toe te tree indien sy nie reeds 'n pos beklee het nie. Die moeder het dan minder tyd beskikbaar om aandag aan die kind te skenk en 'n afname in warmte in die moeder-kind-verhouding ontstaan. Volgens Belsky et al. (1984) word veral die voorskoolse kind se aanpassingsproses deur die moeder se toetrede tot die arbeidsmag geraak, moontlik as gevolg van die dubbele verlies wat die kinders ervaar (moeder wat werk en die vader wat die gesin verlaat het). Clapp (1992) noem dat die kind se verhouding met sy/haar toesighoudende ouer veral belangrik is vanweë die feit dat die kind soveel tyd saam met die ouer spandeer. Hierdie ouer-kind-verhouding is die sleutel tot die suksesvolle aanpassing van kinders van alle ouerdomme en moet gekenmerk word deur stabiliteit, ondersteuning en versorging. Daarteenoor het Frustenberg (in Hetherington et al., 1993) bevind dat geen bewyse bestaan dat die vader 'n minder bekwame toesighoudende ouer is nie. Pienaar beskryf 'n vader as iemand wat net soos 'n moeder kan liefhê.

Clapp (1992) beklemtoon die belangrikheid van 'n goeie verhouding met beide ouers. Wanneer die kind 'n warm, hegte verhouding met albei ouers het, is dit die naaste wat hy/sy aan die voordele van 'n intakte gesin gaan kom en is dit ook baie nodig vir emosionele ondersteuning en dit maak die aanpassing na afloop van 'n egskeiding meer draaglik. Dit is belangrik dat kinders in 'n gesonde klimaat, waar beide ouers betrokke is, grootword sodat die kinders tot volwassewording kan groei (Pienaar, 1989).

Volgens Hodges (in Muller, 1998) kan verskeie intra-psigiese probleme soos depressie, 'n lae selfbeeld en angstigtheid, deur die afwesigheid van 'n vaderfiguur by kinders veroorsaak word. Dit is dus van kardinale belang dat die impak van die afwesigheid van 'n ouer na afloop van 'n egskeiding verreken word. In die lig daarvan dat die nie-toesighoudende ouer se betrokkenheid by die gesin na die egskeiding aansienlik afneem, is die verhouding met die toesighoudende ouer van kardinale belang, aangesien 'n hegte verhouding met ten minste een ouer 'n bydraende faktor tot die psigologiese weerbaarheid van die kind is (Rutter, 1995).

3.4.5 Verhouding met die nie-toesighoudende ouer

Die oorgrote meerderheid moeders kry toesig en beheer oor hul kinders en slegs 13% van vaders kry toesig en beheer oor hul kinders. Muller (1998) noem dat kinders in sowat 90% van die gevalle aan moeders toegewys word. Hetherington et al. (1993) voer aan dat vaders toesig en beheer kry wanneer daar adolessente seuns betrokke is, of wanneer die moeder as onbevoeg verklaar word, of nie toesig en beheer wil hê nie. Omdat die literatuur die vader as nie-toesighoudende ouer beklemtoon sal dié rol verder bespreek word.

Hetherington et al. (1993) en Potgieter (1986) voer aan dat die meerderheid vaders na afloop van hul egskeiding toenemend onbetrokke by hul kinders raak. Slegs 'n kwart van die kinders wat deur egskeiding geraak is, sien hul vaders een maal per week, en 'n derde van hierdie kinders sien hul vaders slegs by enkele geleenthede per jaar, of geensins nie. Clapp (1992) ondersteun ook die laasgenoemde resultate en het bevind dat slegs 17% van die nie-toesighoudende ouers hul kinders ten minste een maal per week sien, terwyl 49% van die kinders wat by die studie betrokke was, hul nie-toesighoudende ouer glad nie gedurende die vorige jaar gesien het nie. Hierdie resultate kan moontlik toegeskryf word aan die feit dat dit moeilik vir die nie-toesighoudende vader is om die ouer-kind-verhouding gesond te hou wanneer hy nie die kinders op 'n gereelde basis sien nie. Fisiese afstand, finansiële probleme en wanneer net dogters betrokke is kan ook daartoe aanleiding gee dat die vader minder betrokke is (Hetherington et al., 1993).

Met verwysing na die afwesigheid van die vaderfiguur is dit belangrik om die impak daarvan op die kinders se ontwikkeling te verreken. Muller (1998) noem dat veral die seun se ontwikkeling deur die afwesigheid van die vaderfiguur benadeel word. Die seun leer by 'n vader wat dit beteken om 'n *man* te wees (Pienaar, 1989) en kan dus in die geval van vader-afwesigheid probleme met betrekking tot geslagsrolidentifikasie ontwikkel (Muller). Die meerderheid vaders het 'n liefdevolle en positiewe invloed op die ontwikkeling van hul kinders en wanneer 'n vader dus die huisgesin verlaat, word die kinders van 'n rolmodel vir manlikheid beroof. Hierdie kinders se grootste verlies is volgens Benedek en Brown (1995) die verlies aan 'n manlike rolmodel wat die volgende uitbeeld: verantwoordelikheid,

prestasie (*achievement*), vaderskap, om met andere oor die weg te kom, om met die teenoorgestelde geslag om te gaan en om aggressie te hanteer.

Na aanleiding van die literatuur het Hodges (1991) tot die volgende gevolgtrekkings gekom:

- Seuns sonder vaders was minder aggressief en het tydens poppespel minder differensiasie tussen geslagte getoon.
- Die afwesigheid van die vaderfiguur kan daartoe aanleiding gee dat seuns meer afhanklik van hul portuurgroep is en in 'n mindere mate aan kontakspel deelneem.
- Seuns wat voor 2-jarige ouderdom reeds hul vaders weens egskeiding verloor het, is byvoorbeeld minder ondernemend en voel meer ondergeskik wanneer hulle met hul portuur in intakte gesinne vergelyk word.

Vir dogters wat sonder die vaderfiguur grootword is dit moeilik om aan te leer hoe om met die teenoorgestelde geslag om te gaan (Benedek & Brown, 1995; Grollman, 1969; Hodges, 1991). As gevolg van die gebrek aan blootstelling aan nie-seksuele gedrag met betrekking tot die teenoorgestelde geslag wat 'n dogter by haar vader sou kon aanleer, sal sommige dogters aandag van die teenoorgestelde geslag probeer verkry deur seksuele gedrag te openbaar (Benedek & Brown). Dogters wat min kontak met hul vaders gehad het kan deur die volgende gekenmerk word: laer vroulike selfkonsep, meer negatiewe houding teenoor mans, en afhanklikheid van die moeder. Daar is ook gevind dat hierdie dogters wanneer hulle volwasse is, dit moeiliker vind om bevredigende seksuele verhoudings met hul eggenote te hê (Hodges).

Navorsing toon dat die moeder se vermoë tot stresshantering en volgehoue versorging van haar kinders die beste voorspeller is vir die suksesvolle aanpassing van kinders wat deur egskeiding geraak is. Vaders wat kontak met hul kinders behou, maak dit baie makliker vir die moeder om emosioneel goed te funksioneer en gevolglik die nodige tyd vir haarself beskikbaar te hê (King, 1994). Deur middel van gereelde kontak met die nie-toesighoudende vader vind die nodige blootstelling plaas en die vader dien as manlike rolmodel vir seun en dogter (Benedek & Brown, 1995).

3.4.6 Dissiplinering van die kinders

Omdat daar na die egskeiding net een ouer op 'n daaglikse basis by die kinders betrokke is en die ouers nou wisselend dissipline op die kinders moet toepas, is daar dikwels groot veranderinge ten opsigte van die dissiplineringsstyl van die toesighoudende ouer na die egskeiding. Verskeie navorsers (Clapp, 1992; Hodges, 1991; Muller, 1998) is dit eens dat ouers na 'n egskeiding oor die algemeen geneig is tot inkonsekwente dissipline. Clapp is van mening dat dissipline 'n sleutelkomponent is wanneer onderskeid getref moet word tussen die enkelouer-gesinne wat goed aangepas is en die enkelouer-gesinne wat swak funksioneer. Swak, inkonsekwente dissipline veroorsaak intra-psigiese probleme soos byvoorbeeld 'n afname in samewerking, aggressie, anti-sosiale gedrag en vroeë eksperimentering met seks (Clapp, 1992; Muller, 1998). Hodges (1991) haal 'n studie aan wat bevind het dat mishandeling hoofsaaklik in gesinne wat aan hoë stresvlakke onderwerp is, plaasvind. Enkelouer-gesinne beleef gewis meer stres en is daarom meer geneig tot mishandeling as ekstreme vorm van dissipline. Die enkelouer is geneig om ook minder streng met betrekking tot dissipline te wees. Salus (in Muller, 1998), voer aan dat moontlike redes hiervoor kan wees dat ouers na hul egskeiding getraumatiseerd en behep met hul eie emosies is. Clapp lig die volgende redes uit:

- Ouers voel dat hul kinders emosioneel kwesbaar is na die trauma van die egskeiding en wil hul kinders nie verder onstel of "pyn" laat verduur nie.
- Ouers is ook bang dat as hul dissipline te streng van aard is, die kind die ander ouer sal verkies (Muller, 1998).
- Ouers is meer toegeeflik, want daar is nie 'n ander volwassene om hom/haar te ondersteun nie.
- Die feit dat die enkelouer nou baie harder werk as ooit te vore en bloot te moeg is om streng dissipline toe te pas wanneer hy/sy van die werk af terugkeer.

Navorsing toon dat wanneer ouers dissipline konsekwent toepas en van duidelike reëls, riglyne, warmte en goeie kommunikasie gebruik maak, dit daartoe sal lei dat 'n goeie selfbeeld, selfvertroue en goeie sosiale vaardighede by die kind ontwikkel (Wodarski, in Muller, 1998). Clapp (1992) is van mening dat die beste ouerskapstyl die gesaghebbende

(outoritêre) ouerskapstyl is. Gesaghebbende ouers word bekou as altruïsties en dat goeie sosiale interaksie en kommunikasie met hul kinders bestaan. Kinders wat deur gesaghebbende ouers grootgemaak word, ervaar wedersydse respek in die ouer-kind-verhouding en hul opinies en behoeftes word as belangrik beskou. Gevolglik is hierdie kinders assertief en beskik hulle oor selfvertroue.

3.4.7 Sosio-ekonomiese gevolge

Navorsing beklemtoon die feit dat daar 'n sterk daling in die inkomste van enkelouergesinne is (Hetherington & Arasteh, 1988; Hodges, 1991; Waite & Lillard, 1991). Die ekonomiese impak van egskeiding op die gesin, is 'n wesenlike probleem. Na die egskeiding moet in die finansiële behoeftes van twee huishoudings voorsien word en geldsake word verder bemoeilik deur die regskoste van die egskeiding, moontlike terapie vir die gesin, en die moontlikheid dat kinders nou in dagsorg geplaas moet word sodat die moeder kan gaan werk (Clapp, 1992).

Kinders wat uit 'n gesin met 'n lae inkomste weens egskeiding kom, is meer geneig om gedragsprobleme te ontwikkel as kinders wat uit 'n intakte gesin met 'n lae inkomste kom (Muller, 1998). Doll en Lyon (1998) het bevind dat swak sosio-ekonomiese omstandighede in die kinderjare die grootste bydraende faktor tot disfunksie tydens volwassenheid is, en dat swak sosio-ekonomiese omstandighede 'n risikofaktor is wat psigologiese weerbaarheid benadeel. Hodges (1991) voer aan dat gedragsprobleme by kinders die gevolg van swak ekonomiese omstandighede na egskeiding is, en dat armoede, eerder as die egskeiding self, kan lei tot mishandeling, kinderverwaarlosing en patologie.

Dit is veral die enkelouer-moeder en haar kinders wat sterk deur die afname in finansies geraak word (Clapp, 1992; Hetherington & Arasteh, 1988). In die eerste jaar na afloop van die egskeiding verminder die gemiddelde inkomste van die enkelouer-gesin waar die moeder die broodwinner is, met ongeveer 40% (Clapp, 1992; Hetherington et al., 1993). Hodges (1991) noem dat die gemiddelde vrou se inkomste na afloop van die egskeiding met 73% daal, terwyl die gemiddelde man se inkomste met 42% styg. In vergelyking met intakte gesinne is die gemiddelde inkomste vir enkelouer-gesinne (met die moeder as hoof) ongeveer 'n derde van die inkomste wat die intakte gesin verdien. Vir enkelouer-

gesinne met kinders onder die ouderdom van 6 jaar, is die inkomste van die gesin na beraming slegs 'n kwart van die inkomste wat intakte gesinne verdien (Hetherington & Arasteh, 1988). Die enkelouer-moeder word dikwels deur die egskedding genoodsaak om te gaan werk. Navorsing toon dat die sosio-ekonomiese status van die moeder 'n bepalende faktor is in die kwaliteit van die moeder-kind-verhouding. Uit 'n navorsingstudie van Kline et al. (1991) het moeders wat aan swakker sosio-ekonomiese omstandighede blootgestel was, binne een jaar na die egskedding 'n swakker moeder-kind-verhouding met hul kinders getoon. Na 'n tydperk van twee jaar is gevind dat hierdie kinders ook meer intra-psigiese probleme ondervind. Hodges (1991) het gevind dat enkelouer-moeders met 'n lae inkomste meer van hul kinders verwag ten opsigte van gehoorsaamheid sowel as selfversorging, as wat die geval is by moeders met 'n gemiddelde inkomste. Moeders met laer sosio-ekonomiese vermoëns sou byvoorbeeld kinders in 'n mindere mate met take, soos om aan te trek, behulpsaam wees.

Swakker sosio-ekonomiese omstandighede veroorsaak soms dat gesinne moet verhuis en kinders moet dus, benewens die trauma wat reeds deur die egskedding veroorsaak is, ook by aspekte soos 'n nuwe woonomgewing, 'n nuwe skool en nuwe maats, aanpas (Clapp, 1992).

Egskedding en die gepaardgaande ekonomiese terugslae kan dus verreikende gevolge op die gesin hê en die aanpassing ná egskedding bemoeilik. Clapp (1992) beklemtoon egter dat 'n innige en liefdevolle ouer-kind-verhouding as buffer kan dien teen die swakker sosio-ekonomiese toestande.

3.5 GEVOLGE VAN EGSKEIDING OP DIE KIND

3.5.1 Intra-psigiese gevolge

Vir kinders wat deur egskedding geraak word, beteken dit nie 'n tweede kans soos dit in baie gevalle vir hul ouers beteken nie – vir kinders beteken dit in baie gevalle die *verlies* van een of albei ouers. Vir kinders is dit die verlies van hul gesin – daardie entiteit wat

i 152 942 37

gewoonlik aan behoeftes soos ondersteuning, stabiliteit, sekuriteit en kontinuïteit voldoen het.

Wallerstein (1983) vergelyk die kind se ervaring van egskeiding met die kind wat sy/haar ouer deur die dood verloor en lig die volgende ooreenkomste uit:

- Beide hierdie gebeure het 'n invloed op die funksionering van die gesin en gesinsverhoudinge.
- By beide gebeure vind verswakking van die nukleus-gesin plaas.
- Albei die bogenoemde stressore begin met 'n tydsbeperkte akute krisisfase wat oorgaan in 'n lang periode van disekwilibrium.
- Beide gebeure veroorsaak 'n kettingreaksie van langtermyn, onvoorspelbare gevolge.

Potgieter beklemtoon egter 'n verskil tussen die verlies as gevolg van die dood van 'n ouer en die verlies van 'n ouer na egskeiding: "While the death of a parent brings about final parting and intense grief, divorce involves no such finality" (1986, p.50).

Volgens 'n meta-analise van 92 studies (Hetherington et al., 1993) is bevind dat kinders uit egskeidings groter probleme ten opsigte van sielkundige en sosiale aanpassing toon as kinders wat uit intakte gesinne kom.

Net soos volwassenes, ervaar kinders ook 'n verskeidenheid reaksies na 'n egskeiding. Dit kan ook gebeur dat kinders hierdie reaksies herhaaldelik en tydens verskeie ontwikkelingsfases in hul lewens ervaar. Wanneer kinders verhoed word om gevoelens te openbaar, kan dit opbou en tot uiting kom in die vorm van meer ernstige probleme soos byvoorbeeld depressie, angstigheid, persoonlikheidsprobleme en 'n verlies aan konsentrasievermoë (Benedek & Brown, 1995). Vervolgens gaan verskeie reaksies of emosies wat by kinders voorkom wat aan egskeiding blootgestel is, bespreek word:

- **Hartseer:** Benedek en Brown (1995) is van mening dat 'n hartseergevoel een van die mees langdurige gevoelens is wat by kinders voorkom en noem dat dit bykans onmoontlik is om in woorde die impak van die gevoel te omskryf. Die

verlies van 'n ouer sowel as die verlies aan gesinsomstandighede soos dit voor die egskeiding was, veroorsaak rou reaksies wat nou verwant is aan dié wat geopenbaar word wanneer 'n geliefde tot sterwe kom. Die ouer vorm 'n onmisbare deel van 'n kind se lewe en sal ongetwyfeld gemis word na 'n egskeiding, en is dit dus normaal wanneer 'n kind vir 'n tydperk na die egskeiding nog oor die nie-toesighoudende ouer huil. Selfs die kinders wat nie so 'n nabye verhouding met die nie-toesighoudende ouer gehad het nie, ervaar 'n verlies en verlang na die ouer (Clapp, 1992).

- **Aggressie:** Kinders van verskillende ouderdomme gee op verskillende wyses uitdrukking aan hul gevoelens van aggressie. Ouer kinders sal byvoorbeeld hul aggressie tot die ouers rig omdat hulle glo dat die ouer(s) vir die egskeiding verantwoordelik is. Aggressie is nie noodwendig altyd negatief nie, en kan moontlik 'n aanduiding wees dat die kind besig is om die nuwe situasie te aanvaar.
- **Skuldgevoelens:** Omdat kinders die persepsie het dat die wêreld om hulle draai, probeer hulle egskeiding verklaar in terme daarvan dat dit iets is wat hulle gedoen het wat aanleiding tot die egskeiding gegee het (Benedek & Brown, 1995). Clapp (1992) ondersteun ook hierdie bevindinge en noem dat dit veral die jonger kind is wat skuldgevoelens koester. Kinders se reaksie op hul skuldgevoelens kan wees dat hulle alles probeer reg doen en die rol van die ideale kind probeer vertolk. Lank na haar ouers se egskeiding is hierdie skuldgevoelens so verwoord: "*I felt I was being punished by God for being really bad, so I tried being really good so God could change His mind ... and let Dad come home*" (Clapp, 1992 p.94).
- **Alleenheid:** Alleenheid word veroorsaak deur die feit dat een van die ouers die gesin verlaat en dit vir die kind nooit weer dieselfde sal wees nie, en dat die nie-toesighoudende ouer se plek altyd leeg sal bly. Nog 'n faktor wat bydra tot die alleenheid is die feit dat die toesighoudende ouer, in die meeste gevalle die moeder, minder tyd vir die kinders beskikbaar het aangesien sy moonlik tot die arbeidsmag moet toetree en die take van twee ouers alleen moet behartig

(Benedek & Brown, 1995). Onderskeid moet egter getref word tussen eensaamheid en om alleen te wees. Met eensaamheid word bedoel dat die kind psigies alleen voel weens die verlies van een van die ouers. Om met tye alleen te wees of alleen gelaat te word, kan positief/konstruktief wees. Kinders het tyd nodig om alleen te wees en dit is noodsaaklik dat 'n kind gemaklik daarmee moet wees om soms alleen te wees. Kinders kan hierdie tyd gebruik om hul gunstelingaktiwiteite (byvoorbeeld lees, teken, dink en sport) te beoefen. Op hierdie wyse kan kinders intellektueel ontwikkel (Clapp, 1992).

- **Verwerping:** Kinders vind dit moeilik om te aanvaar of te begryp dat 'n huwelik slegs tussen die twee ouers is, en nie tussen die kinders ook nie. Die kind kan ook dink dat wanneer die ouers skei, die nie-toesighoudende ouer die kinders verwerp (Hetherington et al., 1993).
- **Regressie:** Wanneer 'n kind vir 'n kort tydperk na 'n vroeëre ontwikkelingstadium regresseer, kan dit 'n normale reaksie wees. Benedek en Brown (1995) noem dat dit vir die kind die geleentheid skep om hierdie oorweldigende situasie te hanteer. Die kind beweeg dan na 'n *veilige plek* waar hy/sy 'n groter mate van beheer het. Algemene regressiereaksies is byvoorbeeld duimsuig, bednatmaak, woede-uitbarstings, slanery, klougedrag ten opsigte van die ouers en die terugkeer na 'n objek wat aan die kind sekuriteit gebied het in die verlede (byvoorbeeld 'n gunsteling kombesie of pop). Regressie is meer aanvaarbaar by jonger kinders (2½ tot 3¼ jaar), maar raak egter minder gepas by die ouer voorskoolse kind (3¾ tot 4¾ jaar). Volgens Owens (1990) behoort hierdie kinders eerder met huilerigheid en geïrriteerdheid te reageer.
- **Angs:** Angs is 'n algemene reaksie ten opsigte van eg skeiding en word by kinders gemanifesteer by wyse van neurotiese trekke. Die aspek wat die meeste angs by kinders veroorsaak is die feit dat kinders na die eg skeiding minder aandag van hul ouers kry (Potgieter, 1986).
- **Verligting:** Verligting by kinders is gewoonlik tydelik van aard en word met reaksies soos hartseer of aggressie vervang. In 'n studie van 131 kinders tussen

die ouderdomme van 3-18 jaar oor 'n tydperk van vyf jaar, is gevind dat slegs 10% verlig was deur hul ouers se egskeiding (Potgieter, 1986). Clapp (1992) noem dat minder as 10% van kinders in 'n grootskaalse studie het verlig gevoel – en dat die populasie kinders wat wel so gevoel het, meestal ouer kinders was wat bang was vir die geweld wat in hul huisgesin plaasgevind het.

- **Depressie:** Zubernis, Cassidy, Gillham, Reivich en Jaycox (1999) voer aan dat depressie een van die mees algemene reaksies op egskeiding is. Verskeie navorsers het bevind dat kinders wat aan egskeiding blootgestel is, oor die algemeen meer depressief is as kinders wat uit intakte gesinne kom (Oppawsky, 1997). Volgens Zubernis et al. (1999) is die voorkomssyfer van depressie hoër by kinders wat 'n ouer deur middel van egskeiding verloor het as by kinders wat 'n ouer aan die dood afgestaan het. Die verlies van 'n ouer en bekende en geliefde objekte en gebeure kan depressie by kinders veroorsaak (Potgieter, 1986). Dit is egter belangrik dat 'n mens onderskeid moet tref tussen die rouproses en simptome soos ongemak, disorganisasie en depressie. Muller (1998) noem dat hierdie simptome gesien moet word as deel van die kind se aanpassing na egskeiding en nie as 'n psigopatologiese reaksie soos depressie nie.
- **Vrees:** Byna alle kinders ervaar vrees na die egskeiding van hul ouers. Vrees word gekoppel aan die ouderdom van die kind. Voorskoolse kinders vrees verwerping of verlating en hierdie kinders bekommer hulle ook oor hul basiese behoeftes, byvoorbeeld *sal daar genoeg kos wees* of *waar sal hulle tuisgaan*. Hoewel ouer kinders ook vrees dat die toesighoudende ouer hulle sal verwerp, behels hulle vrees eerder kwessies soos hoe die egskeiding hul lewens sal verander (Benedek & Brown, 1995). Potgieter (1986) noem dat die vrees wat kinders ten diepste raak, die vrees is dat hulle hul ouers sal verloor. Daarby noem die navorser ook dat kinders die *verlies aan beheer* vrees. Wanneer kinders byvoorbeeld sien hoe hul ouers tydens 'n rusie beheer verloor, veroorsaak die persoon wat altyd as 'n rolmodel gesien was, onsekerheid en 'n gevoel van onstabieliteit by die kind.

- **Slaapprobleme:** Sommige kinders ondervind angstigheid wanneer hulle moet gaan slaap, ander ervaar insomnia of nagmerries. Benedek en Brown (1995) noem dat slaap deur die kind as nog 'n moontlike geleentheid vir verlies of verwerping gesien kan word en dit is veral die geval wanneer een van die ouers die gesin verlaat het wanneer die kind aan die slaap was.
- **Psigosomatiese simptome:** Kinders in die middelkinderjare ondervind op 'n gereelde basis psigosomatiese simptome as gevolg van die angstigheid wat hulle beleef (Muller, 1998). Sommige kinders reageer op stressituasies soos byvoorbeeld egskeiding deur fisiese simptome soos maagpyn, borspyn, en krampe te ontwikkel. Everett (in Muller) verwys na 'n studie waarby 22 kinders vanuit 16 gesinne betrokke was en daar bevind is dat 41% van die kinders gedurende die egskeidingsfase een of ander psigosomatiese simptome ontwikkel het. Benedek en Brown (1995) voer aan dat kinders in baie gevalle hierdie simptome ontwikkel wanneer hulle nie toegelaat word om hul gevoelens te oopbaar nie of wanneer die kinders dit as 'n direkte meganisme gebruik om die aandag van die ouer te kry.
- **Wense dat die ouers weer sal herenig:** Kinders koester lank na hul ouers se egskeiding nog die hoop dat hul ouers weer sal herenig; die wense kan selfs bly voortbestaan nadat een van die ouers weer getroud is. Dit is egter belangrik dat die ouer nie die wensdenkery aanmoedig nie, al is dit ook die wens van die ouer (Benedek & Brown, 1995). Wallerstein (1983) het bevind dat selfs so lank as 10 jaar na die egskeiding van hul ouers, het die helfte van die proefpersone steeds fantasieë met betrekking tot die hereniging van hul ouers ervaar. Die kinders besef egter na so 'n lang tydperk dat hierdie wensdenkery nie realisties is nie.

Die verband tussen egskeiding en intra-psigiese probleme (soos byvoorbeeld depressie en angst) is nie so duidelik soos in die geval van die inter-psigiese probleme nie (Muller, 1998). Intra-psigiese probleme is moeiliker sigbaar en moeiliker om te meet as psigiese probleme. Volgens Wallerstein (1983) duur intra-psigiese probleme ook langer as inter-psigiese probleme.

3.5.2 Inter-psigiese gevolge

Muller (1998) noem dat die mees algemene inter-psigiese probleme by kinders aggressiewe gedrag, die afname in deelname aan sosiale aktiwiteite, afname in akademies prestasie en skoolaanpassingsprobleme insluit.

- **Afname in sosiale betrokkenheid:** Clapp (1992) sowel as Hetherington et al. (1993) het gevind dat kinders in die eerste twee jaar na die egskeiding van hul ouers minder sosiaal betrokke is en soms ook sal onttrek. Huislike omstandighede bepaal in 'n groot mate die kind se toeganklikheid tot sy/haar maats (Muller, 1998). Die kind verhuis dikwels saam met die toesighoudende moeder en moet by 'n nuwe omgewing en nuwe maats aanpas.
- **Aggressiewe gedrag:** In sommige gevalle reageer die kind wat sosiale probleme ondervind met gespanne en geïrriteerde gedrag, hulle soek aandag, antagoniseer mense en verdryf hul maats (Clapp, 1992).
- **Afname in skolastiese prestasie:** Die kinders se pre-okkupasie met wat met hul huislike omstandighede gebeur het, maak dit vir hulle moeilik om op skoolwerk te konsentreer. Dagdromery is dikwels 'n teken dat kinders besig is om op huislike omstandighede eerder as skoolwerk te fokus. Clapp (1992) maak melding van 'n geval waar 'n kind genoem het dat sy konsentrasie so beïnvloed is dat hy dit moeilik gevind het om te begryp wat sy onderwyser sê. Muller (1998) noem dat kinders 'n verskeidenheid reaksies op die egskeiding van hul ouers het en dat dit dan 'n direkte invloed op akademiese prestasie het. Ander faktore soos byvoorbeeld 'n verswakte slaap- of eetpatroon kan ook 'n indirekte invloed op die kind se skolastiese prestasie uitoefen (Benedek & Brown, 1995).

3.6 KONTEKSTUELE FAKTORE

3.6.1 Inleiding

Kontekstuele faktore verwys na dié faktore wat die kind se aanpassing en funksionering by die egskeiding van sy/haar ouers beïnvloed. Dit is noodsaaklik dat die kontekstuele faktore verreken word. Kontekstuele veranderlikes naamlik die ouderdom van die kind, geslagsverskille, die aanpassing van die ouer en sosiale ondersteuning word vervolgens bespreek.

3.6.2 Ouderdom en aanpassing

Ouderdom is een van die kontekstuele faktore wat 'n invloed op die kind se aanpassing na sy ouers se egskeiding, het. Die vraag ontstaan dus of daar 'n ouderdom is waarop kinders oor die algemeen beter aanpas by die egskeiding van die ouers. Sommige navorsers is van mening dat dit beter is wanneer die kind ouer is, aangesien die kind dan sy/haar ondersteuningsnetwerke kan ontgin, maar daar is nie voldoende bewyse sodat daar onomwonde daarop aanspraak gemaak kan word dat egskeiding makliker hanteerbaar vir een ouderdomsgroep as 'n ander is nie. Clapp (1992) noem egter dat ouderdom kinders se onmiddellike aanpassing by egskeiding beïnvloed, en dat elke ouderdomsgroep met unieke probleme manifesteer na die egskeiding van hul ouers. Vervolgens gaan daar 'n opsomming uit die literatuur gemaak word met betrekking tot die aanpassing van kinders vanuit verskillende ouderdomsgroepe. Vir die doeleindes van hierdie studie word die ouderdomsgroepe vanaf die babajare tot en met die middelkinderjare bespreek, aangesien die kinders betrokke by hierdie studie slegs egskeiding in die tydperk tot en met die middelkinderjare ervaar het:

- ***Die babajare (geboorte tot tweejarige ouderdom)***

Babas wat in hul sensories-motoriese fase verkeer, is volgens Schwarz (1992) nie kognitief op 'n intellektuele vlak bewus van die skeiding tussen sy/haar ouers nie. Die egskeiding het wel 'n invloed op die baba aangesien die primêre versorger (in meeste gevalle die moeder) se spanning, depressie en emosies aan die kind

oorgedra word en die moeder-kind-verhouding negatief daardeur beïnvloed kan word. Cohn en Tronick het gevind dat 3½ maand-oue babas negatief gereageer het op die depressie van 'n moeder (in Owens, 1990). Owens (1990) het gevind dat kinders jongers as 2 jaar ambivalente-angstige reaksies toon ten opsigte van enkelouer-moeders en in 'n meerdere mate wanneer hierdie moeders onder spanning verkeer en min sosiale ondersteuning het.

- ***Die kleutertydperk (twee- tot sesjarige ouderdom)***

Volgens Piaget kan die kleuter in die pre-operasionele fase se denke gekenmerk word deur egosentrisme en oorveralgemening. Die kleuter se denke is eendimensioneel en die kleuter sien die wêreld vanuit sy eie perspektief (Botha, Van Ede & Piek, 1990). Kleuters is daarom geneig om te dink dat hul ouers se egskeding die gevolg is van iets wat hulle verkeerd gedoen het. Belsky et al. (1984) noem dat die kleuter ook geneig is om te glo dat hul ouers weer sal herenig. Kleuters reageer gewoonlik met vrees op hul ouers se egskeding en is veral vreesbevange wanneer daar aan hulle geen verduideliking aangaande die egskeding verskaf word nie (Owens, 1990). Wallerstein en Kelly (1980) het gevind dat kleuters na tien jaar baie minder van die konflik tussen hul ouers kon onthou as die ouer kinders wat by die studie betrokke was en dus minder swaargekry het as gevolg van die egskeding (Schwartz, 1992). Gardener (in Hodges, 1991) het in teenstelling hiermee gevind dat hoe jonger die kind is, hoe meer kwesbaar is die kind na die egskeding. Muller (1998) meen ook dat egskeding vir die kleuter baie negatiewe nagevolge meebring, aangesien die kleuter nie oor die kognitiewe vermoë beskik om hul ouers se redes vir die egskeding te begryp nie.

- ***Die middelkinderjare (ses- tot twaalfjarige ouderdom)***

Belsky et al. (1984) noem dat 'n groot verskil bestaan tussen die kleuter se denke oor die egskeding en dié tydens die vroeë middelkinderjare. Die kind in die vroeë middelkinderjare beoordeel egskeding steeds egosentries, maar is ook bewus van die konflik tussen die ouers. Hierdie kinders sal nie egskeding ervaar as die gevolg van iets wat hulle verkeerd gedoen het nie, maar sal dit eerder toeskryf aan faktore soos byvoorbeeld die konflik tussen die ouers self. Wallerstein en Kelly (1980) het tot die gevolgtrekking gekom dat kinders tussen 6 en 8 jaar die ergste deur egskeding geraak word, aangesien hulle oud genoeg is om die implikasies van die

egskeiding te begryp, maar nie oor die nodige kognitiewe vaardighede beskik om die trauma te verwerk nie. Ouer kinders in hierdie ouderdomsgroep glo dat hul ouers skei omdat hul gevoelens vir mekaar verander het. Die kinders verstaan egter nie waarom hierdie "gevoelens" verander het nie en glo as hul ouers hard genoeg probeer, hulle weer "gevoelens" vir mekaar sal ontwikkel (Belsky et al., 1984). Ouer kinders in die middelkinderjare beskik oor die vermoë om baie empaties te wees en vir die ouer om te gee; dit is juis ook om hierdie rede dat die verouerliking van die kind maklik tydens hierdie fase kan plaasvind. Hodges (1991) noem dat hierteen gewaak moet word, aangesien die kind met volwasse probleme belas word en die kinders dan pseudo-volwassenheid eerder as werklike volwassenheid, bereik. Die kind se volwassenheid ontwikkel dus nie volgens die normale ontwikkelingsfases nie en die kinders word verantwoordelik maar plesierloos groot.

Kinders in hierdie ouderdomsgroep beskik oor die vermoë om die skokkende nuus beter in te neem en te verwerk (Wallerstein & Kelly, 1980). Hodges (1991) het ook bevind dat die kind in die middelkinderjare beter daaraan toe is, as wanneer eg skeiding in die kleuter- en adolessente-jare plaasvind. In teenstelling met die kleuter is die kind in die middelkinderjare meer geneig om sy/haar maats oor die eg skeiding in te lig (Owens, 1990). Die kind kom sodoende in aanraking met ander kinders wat dieselfde stres as hy/sy beleef.

3.6.3 Geslagsverskille by kinders en eg skeiding

Die algemene bevinding is dat seuns die gevolge van eg skeiding meer intens en negatief as dogters beleef (Kaslow & Schwartz, 1987; Louw et al., 1990; Owens, 1990).

Dogters pas vinniger aan na die eg skeiding van hul ouers en seuns daarteenoor neem langer en toon 'n groter mate van gedrags- en emosionele probleme as dogters en is ook meer geneig om akademiese probleme te ontwikkel (Louw et al., 1990). Die duur van die sogenaamde gedrags- en emosionele probleme neem ook langer om te verdwyn by seuns as dogters. Seuns toon tot drie jaar na die eg skeiding aggressiewe gedrag terwyl dogters

na ongeveer twee jaar weer emosioneel en sosiaal aangepas is (Owens, 1990). Beide geslagte word deur die egskeiding van hul ouers geraak, maar volgens Cummings et al. (1994) verskil die proses waardeur seuns en dogters onderskeidelik beïnvloed word. Emery (in Kaslow & Schwartz, 1987), is van mening dat dogters op dieselfde wyse as seuns deur die ouers se konflik geraak word, maar dat hul reaksies daarop gepas is by die spesifieke geslagsrol, en dat dogters met angstigtheid, onttrekking of selfs baie goeie gedrag reageer. Cummings et al. (1994) ondersteun ook bogenoemde stelling, maar noem dat dogters meer geneig is om verantwoordelikheid te neem vir die konflik tussen die ouers. Hierdie selfblamering lei tot die internalisering van gedrag wat dan veroorsaak dat dogters met depressie of hartseer op hul ouers se egskeiding reageer. In teenstelling daarmee eksternaliseer seuns hul reaksie en reageer dikwels met aggressie. Hierdie aggressie kan gesien word as 'n teenreaksie op 'n bedreiging (die egskeiding/konflik tussen ouers). Seuns reageer dus met ge-eksternaliseerde gedrag wat makliker deur navorsers geïdentifiseer kan word (Morrison & Cherlin, 1995).

Louw et al. (1990) bespreek moontlike verklarings vir die feit dat seuns moeiliker as dogters by egskeiding aanpas:

- Seuns het 'n nouer band met hul vaders as dogters, gevolglik ervaar seuns die skeiding van die vader (wat in meeste gevalle die nie-toesighoudende ouer is) meer intens (Morrison & Cherlin, 1995).
- Seuns is oor die algemeen minder insiklik as dogters en kom dus makliker in opstand teen die toesighoudende moeder. Die konflik tussen moeder en seun bemoeilik dus die seun se aanpassing na egskeiding.
- Die skrywers noem dat nog 'n moontlike rede is dat die seun die moeder aan sy vader herinner en dat die moeder dan op grond daarvan teen haar seun diskrimineer.

Navorsing het bewys dat kinders in die middelkinderjare en adolessensie beter aanpas by 'n toesighoudende ouer van dieselfde geslag. Daar is bevind dat seuns onder die toesig van hul vaders meer volwasse is, meer sosiaal verkeer en oor 'n hoër selfagting beskik as seuns onder die toesig van hul moeders. Dogters onder vaderlike toesig toon meer aggressie en gedragsprobleme as dogters wat 'n moeder as toesighoudende ouer het (Hetherington et al., 1993).

Seuns word meer dikwels aan die konflik tussen die ouers blootgestel (Morrison & Cherlin, 1995; White, 1994). Sommige navorsers is van mening dat probleme wat by seuns manifesteer, ontstaan het as gevolg van gebeure wat voor die ouers se egskeiding reeds plaasgevind het. In 'n longitudinale studie wat begin het met intakte gesinne waarvan 40% met verloop van tyd geskei is, is gevind dat seuns tussen die ouderdomme van 3 en 7 jaar aan 'n groter mate van ouerlike konflik blootgestel is as dogters. Hierdie blootstelling het daartoe aanleiding gegee dat seuns voor die egskeiding van hul ouers reeds opgeboude negatiewe energie gehad het (Owens, 1990). 'n Verdere aspek wat daartoe kan bydra dat seuns moeiliker na egskeiding aanpas, is die feit dat moeders 'n swakker verhouding met hul seuns na die egskeiding het. Moeders is strenger teenoor hul seuns en dié verhouding word ook deur 'n groter mate van konflik gekenmerk as die moeder-dogter-verhouding (Amato & Booth, 1996). Sowel moeders as onderwysers is geneig om minder ondersteuning aan seuns te bied in die periode kort na egskeiding (Owens, 1990).

3.6.4 Aanpassing van die ouer

'n Verdere kontekstuele faktor wat 'n rol speel by die kind se aanpassing na 'n egskeiding, is die aanpassing van die kind se ouer. Na afloop van 'n egskeiding is dit ironies dat dit juis 'n tydperk is waar die ouer tyd vir homself nodig het om sy/haar emosies met betrekking tot die egskeiding te verwerk. Maar dit is ook 'n tydperk waartydens dit vir die kind baie nodig is om standvastigheid te ervaar en gedurig van die ouer se liefde verseker te word (Benedek & Brown, 1995). Tydens die eerste jaar na afloop van die egskeiding gaan die toesighoudende ouer (in meeste van die gevalle, die moeder) deur 'n tydperk van depressie. Die moeder is onondersteunend en behep met haarself (Belsky et al., 1984) en gee minder aandag en ondersteuning aan die kinders, daar is swakker kommunikasie en die dissipline is inkonsekwent (Clapp, 1992). Doll en Lyon (1998) noem dat sowel oneffektiewe ouerskapstyle as min ondersteuning van die ouer die tweede grootste voorspeller van disfunksie tydens die volwassejare is. Die kind en die ouer se gedrag beïnvloed mekaar wedersyds na die egskeiding en kan beskryf word in terme van 'n *bose kringloop*. Kinders wat angstig of aggressief is na afloop van die egskeiding word toenemend rebels, blamerend en gebruik elke geleentheid om die toesighoudende moeder skuldig te laat voel. Die moeder wat emosioneel en psigies moeg is, ignoreer hierdie gedrag van hul kinders tot op 'n punt, waarna hulle op die kind(ers) skree, en

minder versorgend word. In reaksie hierop is die kind meer kwesbaar en angstig en meer onseker van die liefde van sy/haar moeder. Die bouse kringloop word dus vererger en in stand gehou (Clapp). Die ouer-kind-verhouding vervul 'n sentrale rol en is 'n baie belangrike voorspeller van die kind se aanpassing na egskeiding en is dus 'n baie belangrike kontekstuele faktor wat in ag geneem moet word (Muller, 1998).

3.6.5 Sosiale ondersteuning

Die eggenoot vervul 'n belangrike rol in die huweliksverhouding en is die primêre bron van ondersteuning, en voorsien die gesin en die huweliksmaat van praktiese sowel as emosionele ondersteuning (Belsky et al., 1984; Owens, 1990). Belsky et al. (1984) beklemtoon die feit dat wanneer 'n alternatiewe bron van ondersteuning nie vir die toesighoudende ouer beskikbaar is nie, die handhawing van die huishouding en die opvoeding van die kinders 'n swaar las word om te dra. Hierdie las word egter verlig wanneer die ouer op vriende of familie vir ondersteuning kan reken. Navorsing dui aan dat daar 'n afname plaasvind met betrekking tot egskeidingsverwante stres wanneer die ouer van eksterne ondersteuningsbronne gebruik maak. Die navorsers beklemtoon ook dat sosiale ondersteuning 'n kardinale rol speel in die kind se aanpassing by egskeiding. Skole en dagsorgsentrums kan byvoorbeeld kinders van 'n stabiele, warm, gestruktureerde en voorspelbare omgewing voorsien. Die navorsing van Braver en Sandler (in Owens, 1990) het daarop gedui dat kinders wat aan hoë stressituasies blootgestel is, maar genoegsame volwasse ondersteuningsbronne gehad het, minder aanpassingsprobleme getoon het as kinders met 'n gebrek aan ondersteuning. Kinders wat meer sosiale ondersteuning ontvang het was dus meer psigologies weerbaar. Coleman en Brodtkin (1996) asook Krovetz (1999) beklemtoon dat dit belangrik is vir die ontwikkeling van psigologiese weerbaarheid by kinders om ondersteunende, hegte verhoudings met hul portuur aan te knoop.

3.7 HERSAAMGESTELDE GESINNE

3.7.1 Inleiding

As gevolg van die toenemende hoeveelheid egskeidings (Potgieter, 1986) en die feit dat 80% van mans en 75% van vroue kort na hul egskeiding weer in die huwelik tree (Hetherington, 1987), word daar ook toenemend hersaamgestelde gesinne gevorm en word die hersaamgestelde gesin nie meer as alternatiewe leefwyse gesien nie, maar as normaal beskou (Visher & Visher, 1993).

Die hersaamgestelde gesin bring voordele sowel as nadele mee. 'n Tweede (of derde) huwelik het dikwels finansiële verligting en sekuriteit tot gevolg (Pienaar, 1989). Amerikaanse navorsing het byvoorbeeld getoon dat 49% van kinders uit enkelouer-gesinne onder die broodlyn leef, terwyl slegs 8% van kinders uit hersaamgestelde gesinne onder die broodlyn leef (Zill, 1988). Die veranderinge wat met 'n tweede huwelik gepaardgaan, verg dikwels groot aanpassing. Die betrokke kinders kry byvoorbeeld nie net 'n stiefouer by nie, maar in baie gevalle nuwe stiefsibbe en moet skielik die gevestigde gesinsroetines prysgee in ruil vir 'n *ander lewe*. Navorsing het ook getoon dat die hersaamgestelde gesin stremming plaas op die ouer-kind-verhouding van beide die toesighoudende en nie-toesighoudende biologiese ouers (Louw et al., 1990). Navorsing het bevind dat kinders uit hersaamgestelde gesinne in vergelyking met kinders uit intakte gesinne meer gedragsprobleme openbaar (Bray, 1988) terwyl Clapp (1992) bepaal het dat kinders meer emosionele probleme ontwikkel na hul ouers se tweede huwelik as na hul ouers se egskeiding. Navorsing rakende die hersaamgestelde gesin (of stiefouer-gesin soos dit in 'n groot hoeveelheid van die literatuur beskryf word) is egter weinig indien dit vergelyk word met die literatuur beskikbaar met betrekking tot die invloed van 'n egskeiding op die gesin (Hetherington & Arasteh, 1988; Robinson & Smith, 1993).

Die hersaamgestelde gesin het dus 'n belangrike invloed op die onderskeie gesinslede en meer spesifiek die kind. Die impak moet dus in berekening gebring word wanneer daar met individue uit hersaamgestelde gesinne gewerk word.

Visher en Visher (1993) het 'n vooruitskatting gemaak wat bepaal het dat daar in die jaar 2000 meer hersaamgestelde gesinne in die Verenigde State van Amerika sal wees as wat daar intakte gesinne is. Daar is ook bepaal dat daar reeds in 1993, 1 300 nuwe hersaamgestelde gesinne per dag gevorm is. Sowel Owens (1990) as Visher en Visher (1993) beklemtoon die feit dat die risiko tot egskeiding 50% hoër is vir tweede huwelike, en dat 20% van Amerikaanse kinders meer as een egskeiding in hul lewens sal ervaar.

3.7.2 HERSAAMGESTELDE GESINNE EN BETROKKE GESINSLEDE

3.7.2.1 Stiefmoeder-gesinne

Na aanleiding van kindersprokies soos Aspoestertjie en Sneeuwitjie word die term *stiefmoeder* met iemand aaklig, jaloers en onregverdig geassosieer. Hodges (1991) bevestig dat die aaklige stiefmoeder-mite in die vorm van kinderverhale reg oor die wêreld bekend is. Die mite is bekend in lande soos Indië, Hawaii, Chili, Afrika, Indonesië, asook so vroeg as die jaar 863 in China. Die aaklige stiefmoeder is ook lank reeds in die Griekse mitologie bekend, en is in groot gedeeltes van Amerika en Europa bekend in die vorm van die kindersprokie, Aspoestertjie. Benedek en Brown (1995) is van mening dat die sprokiesverhaal-mite vandag nog vir sommige mense 'n werklikheid is, en dat daar geglo word dat die stiefmoeder nie haar kinders ten volle liefgehad het nie omdat hulle nie haar biologiese kinders was nie. Daarteenoor word kitsliefde vir 'n moeder se stiefkinders met die eerste oogopslag verwag en wanneer dit nie gebeur nie, is daar fout met die stiefmoeder.

Die stiefmoeder-gesin word deur navorsing beskou as meer problematies as die stiefvader-gesin (Visher & Visher, 1993; White, 1994). Kinders ervaar meer stres binne 'n vader-stiefmoeder-gesin as wanneer hulle by hul moeder en stiefvader sou bly. Veral dogters pas moeilik by hierdie tipe gesin aan (Brand, Clingempeel & Bowen-Woodward, 1988; Louw et al., 1990; Visher & Visher, 1993). Die rede vir die swakke aanpassing van dogters word toegeskryf aan die feit dat die stiefmoeder in baie gevalle beskou word as die onwaardige plaasvervanger vir die dogter se eie moeder. Die stiefmoeder word ook as 'n indringer beskou, wat die vader-dogter-verhouding bedreig (Louw et al., 1990). Die toesighoudende vader sal oor die algemeen baie op hul dogters steun vir emosionele

ondersteuning en die dogter geniet in baie gevalle die status wat sy kry deur die pseudo-volwasse rolle te vervul. Gevolglik versleg die stiefmoeder-stiefdogter-verhouding wanneer daar 'n baie hegte vader-stiefmoeder-verhouding is en die dogter se verhouding met haar pa bedreig word (Brand et al., 1988). Visher en Visher is van mening dat die verskil tussen die stiefmoeder- en stiefvader-gesinne so groot is aangesien dit nog altyd die moeder se rol in die huis was om die emosionele atmosfeer in die huis te handhaaf. Die stiefmoeder is geneig om aan die begin van haar verhouding met haar stiefkinders baie liefdevol te probeer wees - die stiefkinders daarteenoor is geneig om hierdie verhouding te verwerp. Die stiefmoeder voel dan verwerp en onttrek haar van die situasie. Kinders beskou die gebeurtenis dan as 'n bewys dat die stiefmoeder nie werklik haar liefde opreg bedoel het nie (Hodges, 1991). Nog 'n moontlike faktor wat 'n stiefmoeder moeiliker aanvaarbaar vir haar stiefkinders maak, is wanneer sy nie 'n goeie verhouding met die kinders se biologiese ma het nie (Visher & Visher, 1993).

3.7.2.2 Stiefvader-gesinne

Navorsing dui daarop dat stiefvaders makliker as stiefmoeders deur die stiefkinders in die gesin aanvaar word (Visher & Visher, 1993). Hodges (1991) is van mening dat 'n moontlike rede hiervoor die geslagsrolstereotipe is, waar van 'n vrou (die stiefmoeder) verwag word om baie tyd saam met die kinders te spandeer en aan hul emosionele behoeftes te voldoen, terwyl dieselfde nie van die stiefvader verwag word nie. Die navorser voer aan dat hierdie afwesigheid van verwagtinge ten opsigte van die stiefvader, daartoe aanleiding gee dat stiefvaders nie maklik aan verwagtings tekort skiet nie.

Soos in die geval van die kinders se aanpassing by die stiefmoeder, is dit weereens vir die dogter meer problematies om by 'n stiefvader aan te pas (Hodges, 1991; Louw et al., 1990; Owens, 1990). Dogters koester gewoonlik 'n baie hegte verhouding met hul moeders na die egskeiding en vrees 'n verlies van hierdie verhouding wanneer 'n stiefvader die gesin betree (Brand et al., 1988). Seuns daarenteen pas oor die algemeen goed by die nuwe vaderfiguur in die huisgesin aan. In 'n studie van Oshman en Manosevitz (in Hodges, 1991) is die ego-identiteit van seuns uit intakte, enkelouer- en hersaamgestelde gesinne vergelyk, en is daar gevind dat die seuns uit beide die intakte en hersaamgestelde gesinne beter gevaar het ten opsigte van ego-identiteit as die seuns

sonder vaders of stiefvaders. Hierdie navorsers het die volgende redes aangevoer met betrekking tot waarom seuns voordeel uit 'n stiefvader trek:

- 1) Die mate van deprivasie van die aandag van die ouer, neem af
- 2) Die kwaliteit van die stiefvader-stiefseun-verhouding speel 'n rol
- 3) Moeders wat weer in die huwelik tree ontvang meer psigologiese ondersteuning en is psigologies beter aangepas as moeders wat nie weer trou nie.

Navorsing dui daarop dat nog 'n moontlike rede vir die goeie aanpassing van seuns by die stiefvader die feit is dat die moeder se verhouding met haar seun gewoonlik na die egskedding problematies is en die seun dus iemand in die gesin bykry wat hom ondersteun en waarmee hy kan identifiseer (Brand et al., 1988). Daar is gevind dat seuns in 'n tydperk van minder as twee jaar in so 'n mate by die moeder-stiefvader-verhouding aanpas dat hulle net so goed vaar as seuns uit intakte gesinne (Louw et al., 1990). Verskeie faktore dra by tot die vorming van 'n hegte band met die stiefvaders, byvoorbeeld seuns se verhouding met hul stiefvader vind baat daarby as die seuns steeds kontak met hul biologiese vader het (Visher & Visher, 1993). 'n Beter kwaliteit van die huweliksverhouding tussen die stiefvader en die kinders se biologiese moeder, gee aanleiding tot 'n beter stiefvader-stiefseun-verhouding. Die stiefvader se vermoë om met sy stiefkinders 'n hegte verhouding te vorm is beter wanneer die stiefvader geen kinders van sy eie het nie (Brand et al.).

3.7.2.3 Stiefsibbe

Benewens aanpassing by 'n stiefouer, moet kinders in baie gevalle ook by stiefbroers en -susters aanpas. Die kind se aanpassing hang nou saam met die hoeveelheid en die geslag van die stiefsibbe waarby aangepas moet word (Zill, 1988). Navorsing toon dat hegte verhoudings makliker ontstaan tussen stiefsibbe van die teenoorgestelde geslag (Hodges, 1991). Daar is ook gevind dat stiefkinders met halfbroers of -susters 'n hoër vlak van gedragsprobleme het as kinders met normale sibbeverhoudings. Wanneer daar 'n kind uit die hersaamgestelde gesin gebore word, kan die stiefkinders voel dat hulle in 'n minder gunstige posisie is om liefde van hul ouers te ontvang, wat ook daartoe kan lei dat struwelinge ontstaan tussen kinders en hul halfbroer of -suster (Zill, 1988). Hodges (1991) het egter gevind dat die geboorte van 'n gesamentlike kind in 'n hersaamgestelde gesin aanleiding kan gee tot die samebinding van 'n gesin. Die stiefkind word aan sy stiefouer

gebind deurdat daar 'n gevoel ontstaan dat die stiefouer nou die ouer van sy/haar halfbroer of -suster is.

"The birth of a new child will tend to increase integration within a remarriage family. Perhaps the children relax some with the expectation that this marriage is now more likely to last, given the commitment that a new child implies. In addition, the half-brother or half-sister is now a shared link with the stepparent. The stepmother is no longer just a stepmother anymore, but the mother of a half-sibling" (Hodges, 1991, p.235).

Die verhouding tussen stiefsibbe is beter in die geval waar die sibbe dieselfde huis deel. So 'n situasie veroorsaak dat kinders dieselfde behandeling ontvang, en nie byvoorbeeld van huislike take kwytgeskeld word omdat hulle die gesin net besoek nie. Visser en Visser (1991) beklemtoon die belangrikheid daarvan om nie druk op kinders te plaas om vinnig hegte verhoudings met hul stiefsibbe aan te knoop nie. Die navorsers is ook van mening dat dit belangrik is dat ouers hul kinders se verskille sal aanvaar en aan kinders die nodige tyd tot hul beskikking stel om hul weg in hierdie nuwe situasie te vind.

3.7.3 GEVOLGE VAN 'N HERSAAMGESTELDE GESIN OP DIE KIND

Binne drie jaar na 'n egskeiding is die meeste volwassenes ten volle aangepas by hul nuwe lewe en het hulle weereens 'n emosionele ewilbrium bereik. Tydens hierdie aanpassingsfase vind die volwassenes in die meeste gevalle ook weer 'n lewensmaat of betree hulle 'n ernstige liefdesverhouding. Die laasgenoemde is 'n wilsbesluit van die volwassene aangesien hy/sy gereed voel om weer sy/haar lewe met iemand te deel. Vir die kinders is dit egter nie so maklik nie – ten spyte daarvan of hulle 'n emosionele ewilbrium in hul lewens bereik het of nie – word hulle deur hul ouers se keuses beïnvloed en is as't ware magteloos uitgelewer aan hul omstandighede.

Benedek en Brown (1995) voer die volgende drie redes aan waarom 'n tweede huwelik vir kinders so 'n aanpassing is:

- 'n Tweede huwelik laat alle moontlike hoop wat die kind gekoester het met betrekking tot die moontlike hereniging van sy/haar biologiese ouers, in duie stort.
- Die tweede huwelik van 'n ouer dui ook aan dat hy/sy die besluit geneem het om sy/haar lewe met iemand anders te deel. Dit impliseer dat die kind minder op sy/haar ouer se tyd sal kan aanspraak maak.
- Daar is ook na die tweede huwelik plaasgevind het, weereens twee volwassenes aan die hoof van die huis. Vir kinders beteken dit die verlies van die vryheid en outonomie wat hulle in die enkelouer-gesin leer ken het.

Kinders moet moontlik vir 'n tweede keer weer by veranderende omstandighede aanpas: by 'n nuwe huis en woonbuurt, 'n nuwe skool en moontlik ook nuwe vriende. Die kind moet ook aanpas by die nuwe ouerfiguur in die huis en daarmee tesame 'n hele nuwe familie. Visher en Visher (1993) noem dat, hoewel almal in die gesin aanpassings moet maak, dit vir die kinders erger is aangesien hulle *burgerskap* in twee huise het. Hierdie sogenaamde *dubbele burgerskap* impliseer dat kinders aanhoudend moet inpak om sy/haar ander gesin te gaan besoek en die navorser is van mening dat elke inpak- en uitpaksessie met geweldige spanning vir die kind gepaard gaan. Veral **lojaliteit** is vir die kind 'n groot bron van spanning, die kind voel skuldig wanneer hy/sy iets saam met sy/haar ander gesin geniet het, of wanneer hy/sy van die stiefouer hou. Menige stiefmoeders maak die fout om hul stiefkinders met liefdevolle gedrag en affeksie te oorlaai ten einde emosionele binding in die gesin te versnel. Volgens (Hodges, 1991) is hierdie gedrag van die stiefmoeder problematies vir die kind, omdat die kind dislojaal teenoor die biologiese moeder voel wanneer hulle op so 'n vroeë stadium liefde van die stiefmoeder aanvaar. Kinders sal byvoorbeeld enige positiewe gevoel op 'n vroeë stadium in die verhouding onderdruk ten einde dislojaliteit te vermy. Benedek & Brown (1995) stel dit sterker en noem dat dit vir die kind voel of hy sy rug op die biologiese ouer draai wanneer hy/sy die stiefouer aanvaar. Kinders bekommer hulle oor die algemeen dat hulle die gevoelens van hul biologiese ouer sou kwets wanneer hulle die stiefouer sou liefhê. Veral ouer kinders ervaar 'n groot mate van konflik ten opsigte van lojaliteit. Ouer kinders het meer tyd gehad om aan die ouer wat *vervang is*, te bind. Kinders probeer hul harte verhard teen enige positiewe gevoelens teenoor die stiefouer om sodoende lojaal aan die biologiese ouer te bly. Kinders ervaar nie net lojaliteitskwessies wanneer hulle tussen 'n stiefouer en biologiese ouer moet kies nie,

maar ondervind geweldige konflikte wanneer daar 'n keuse tussen die twee biologiese ouers gemaak moet word (Visher & Visher, 1993). Die kind ervaar dit as problematies wanneer 'n keuse gemaak moet word oor watter ouer hom/haar na 'n funksie moet vergesel. Hoe meer vriendelik en openhartig die verhouding tussen die stief- en biologiese ouers is, hoe kleiner is die kans dat 'n kind lojaliteitskwessies sal ervaar.

As gevolg van die tweede huwelik ervaar baie kinders **verwerping**. In 'n studie van Bowerman (in Hodges, 1991) waarby 2 145 kinders betrokke was, is gevind dat kinders uit hersaamgestelde gesinne in vergelyking met kinders uit intakte gesinne, in 'n baie groter mate verwerping van hul ouers ervaar. Kinders sien die afname in aandag wat aan hulle geskenk word as verwerping. Benedek & Brown (1995) noem dat 'n mens sou dink dat omdat daar weer twee ouers aan die hoof van die huis is, die toesighoudende biologiese ouer meer tyd vir sy/haar kinders sou hê. In werklikheid gebeur die teenoorgestelde egter, en daar vind 'n afname in die tyd wat die ouer met sy/haar kinders spandeer, plaas. Die stiefouer word in so 'n geval as die indringer beskou wat verwydering veroorsaak in die eens hegte verhouding tussen die ouer en kind (Hodges).

Nou verwant aan die gevoel van verwerping wat deur kinders ervaar word, is die **verlies** wat met 'n tweede huwelik gepaard gaan. Die ouer se aandag, liefde en tyd moet nou te alle tye gedeel word. Die ervaring van verlies word vererger wanneer daar 'n baie hegte band tussen ouer en kind na afloop van die egskeiding gevorm het (Clapp, 1992).

Na afloop van die egskeiding ervaar kinders **rou** met betrekking tot dit wat hulle verloor. Kinders vind dit moeilik om deur die rouproses te werk, wat soms self jare kan duur. Kinders se rouprosesse word gekenmerk deur depressiewe simptome sowel as om afgetrokke voor te kom. Aanpassing by die hersaamgestelde gesin word bemoeilik deur die feit dat die tweede huwelik gewoonlik plaasvind alvorens die rouproses ten volle deurgewerk is. Hodges (1991) is van mening dat kinders nog nie volwasse genoeg is om die rou *ten volle* deur te werk nie. Kinders ervaar en verwerk wel aspekte van die rouprosesse maar hul kognitiewe ontwikkeling is van so 'n aard dat hulle eers die verlies tydens adolessensie ten volle kan verwerk. Volgens Thies (in Hodges, 1991) is die grootste determinant vir die suksesvolle aanpassing by 'n hersaamgestelde gesin en of die emosionele trauma ten volle verwerk is.

Uit die bogenoemde bespreking kan die afleiding gemaak word dat die navorsers saamstem dat 'n tweede huwelik vir kinders 'n groot aanpassing is. Dit is vir die gesin 'n bitter-soet ervaring aangesien dit vir ouers dikwels iets is waarna hulle baie uitsien, maar hul kinders kan terselfdertyd hartseer, kwaad en ambivalent voel en met onttrekking, afname in konsentrasie en ongelukkigheid op die tweede huwelik reageer (Clapp, 1992).

Die hersaamgestelde gesin het egter ook sy voordele: wanneer 'n biologiese ouer en 'n stiefouer trou, word die sosio-ekonomiese omstandighede van die gesin in die meeste gevalle aansienlik verbeter (Hetherington & Arasteh, 1988). 'n Hegte verhouding met 'n stiefouer kompenseer vir die afname in tyd en affeksie van die toesighoudende ouer. Die stiefouer verlig in baie gevalle die werkslaste wat die kind in die enkelouer-gesin gehad het (Brand et al., 1988). Die stiefouer kan ook as addisionele ondersteuningsbron deur die kind gesien word en in baie gevalle is dit vir 'n kind lekker om weer beide 'n pa en 'n ma in die huis te hê. Dogters in gesinne waar die vader die toesighoudende ouer is, mag dit mis om 'n vrou in die huis te hê om mee te gesels en inkopies te doen. Seuns onder die toesig van hul moeder mag dit mis om 'n man in die huis te hê waarmee hulle kan identifiseer. Hoewel 'n hersaamgestelde gesin nie 'n moeder en vader van vlees en bloed impliseer nie – kan lede binne hierdie tipe gesin mekaar ondersteun en hoef kinders nie meer te hunker na 'n twee-ouer gesin soos hul maats het nie (Benedek & Brown, 1995).

3.7.4 FAKTORE BYDRAEND TOT DIE VORMING VAN 'N SUKSESVOLLE HERSAAMGESTELDE GESIN

Navorsing dui daarop dat, hoewel 'n groot persentasie van alle tweede huwelike weer in die egskeidingshof eindig, is daar tog gesinne wat van krag tot krag gaan en 'n baie hegte eenheid vorm as die oorspronklike gesin (Benedek & Brown, 1995). Die volgende faktore blyk 'n rol te speel in die vorming van 'n gelukkige hersaamgestelde gesin:

- ***Gesonde kommunikasie***

Vogens Clapp (1992) is openhartige kommunikasie die hoeksteen vir 'n suksesvolle hersaamgestelde gesin. Dit is belangrik dat ouers en kinders saamgesels oor hul verwagtinge vir die hersaamgestelde gesin en kan daar ook

bepaal word of die onderskeie gesinslede dieselfde verwagtinge koester en ook of hul verwagtinge realisties is. Praktiese aspekte waaroor daar openhartig gekommunikeer moet word, is byvoorbeeld finansies, dissipline, outoriteit, emosionele ondersteuning en die vorige huweliksmaat (Owens, 1990). 'n Noodsaaklike aspek van gesonde kommunikasie is die oop van persoonlike gevoelens. Kinders se belange moet veral op die hart gedra word en dat hulle aangemoedig word om dit wat hulle kwel, ter tafel te lê.

- ***Realistiese doelwitte met betrekking tot die gesin***

Die man en vrou vorm saam 'n span wat realistiese verwagtinge vir hul gesin moet skep. Eise wat aan die gesinslede gestel word moet realisties wees en die ouers moet hul hulp en leiding aan die kinders bied ten einde doelwitte te bereik (Visher & Visher, 1993). Die betrokke volwassenes moet beseef dat 'n hersaamgestelde gesin nie soos 'n intakte gesin kan of sal funksioneer nie; 'n stiefouer moet ook vrede maak met die feit dat die kinders nooit ten volle syne/hare sal wees nie (Owens, 1990). Clapp (1992) noem dat die volgende vier punte in ag geneem moet word ten einde realistiese doelwitte daar te stel:

- 1) *Periode van aanpassing by 'n hersaamgestelde gesin:*

Kenners op die gebied van egskeiding en die tweede huwelik meen dat die aanpassingsproses gemiddeld tussen minstens 1½ jaar (by jonger kinders) en soms meer as 5 jaar vir ouer kinders neem om aan te pas. Gedurende die eerste twee jaar is die aanpassing die grootste, en familieverhoudings sal waarskynlik nog nie in die ware sin van die woord gevorm wees nie (Benedek & Brown, 1995; Clapp, 1992).

- 2) *Kinders se ouderdomme:*

Ouer kinders bied gewoonlik meer weerstand teen die vorming van die nuwe gesin en neem ook langer om aan te pas. *Voorskoolse kinders* vind dit makliker as ouer kinders om by die nuwe gesinsomstandighede aan te pas en verwelkom selfs die idee van "'n nuwe Mamma of Pappa" (Clapp,

1992; Zill, 1988). Voorskoolse kinders is egter op 'n ontwikkelingstadium waar hulle nog nie ten volle beseft wat met hulle gebeur nie, en dit is dus belangrik dat die ouers herhaaldelik en met baie geduld aan die kind die situasie sal verduidelik. Huilerigheid en klou-gedrag kan 'n aanduiding wees dat die kleuter bekommerd is dat die toesighoudende ouer hom/haar ook sal verlaat (Visher & Visher, 1991). Vir kinders in die *middelkinderjare* word dit al hoe moeiliker om aan te pas en is dit onwaarskynlik dat die stiefouer op hierdie stadium die rol van die biologiese ouer sal kan vervul of aan die kind se verwagtinge sal kan voldoen (Clapp, 1992). Tydens hierdie fase koester die kind nog die hoop dat sy/haar biologiese ouers sal herenig (Visher & Visher, 1991). Hoe ouer die kind, hoe meer krities is hy/sy en hoe moeiliker is die aanpassing vir hom/haar (Hodges, 1991). Die kind wil insae in die vorming van die nuwe gesin hê, en wanneer sy/haar opinie in ag geneem word, groei die gesin makliker tot 'n hegte eenheid. Vir *adolessente* is die aanpassing baie groot en hulle sukkel veral met lojaliteitskonflikte. Die seksualiteit van die nuwe huwelik is ook vir die adolessent 'n aspek wat moeilik is om te hanteer. Adolessensie bemoeilik die binding in die gesin verder deurdat die kind nou in 'n ontwikkelingstadium is waar hy/sy, hom/haar emosioneel van die gesin wil losmaak, maar tog ook nodig het om aan die gesin te bind (Hodges; Visher & Visher).

3) *Die geslag van die kind:*

Meisies vind dit oor die algemeen moeiliker om by die hersaamgestelde gesin aan te pas (Louw et al., 1990). Meisies het oor die algemeen swakker verhoudings met stiefmoeders en stiefvaders as seuns. Die rede hiervoor is waarskynlik dat meisies na die egskeiding 'n baie hegte verhouding met die enkelouer-moeder vorm en die stiefvader dan as indringer, wat haar plek by die moeder wil oorneem, sien. In die geval van 'n stiefmoeder wat deel van die gesin word, voel die dogter bedreig omdat sy haar status as vrou in die huis en as bron van emosionele ondersteuning vir die pa nou sal verloor. Dogters reageer volgens Owens (1990) met afsydigheid, 'n vermindering van warmte teenoor sowel die

biologiese as die stiefouer, en stel ook sekere eise aan die ouerpaar. Seuns daarenteen pas oor die algemeen beter by 'n hersaamgestelde gesin aan en floreer soms wanneer 'n stiefvader deel van die gesin word (Zill, 1988). Owens (1990) meld dat die toetrede van 'n stiefvader 'n positiewe effek op die seun se kognitiewe en persoonlikheidsontwikkeling het, terwyl Wallerstein en Kelly (1980) aandui dat seuns met opgewondenheid en vinnige verhoudingsvorming met betrekking tot die stiefvader reageer.

4) *Stiefmoeders versus stiefvaders:*

Literatuur (Clapp, 1992) wys daarop dat die rol van die stiefmoeder moeiliker is as dié van die stiefvader (sien ook afdelings 3.4.3.1 en 3.4.3.2). Daar bestaan byvoorbeeld geweldige vooroordele ten opsigte van die sogenaamde "wicked stepmother". Nog 'n belangrike rede waarom daar soveel meer druk op 'n stiefmoeder as -vader is, is die feit dat die moeder gewoonlik in 'n groter mate vir die versorging van en emosionele atmosfeer in die gesin verantwoordelik is. In baie gevalle plaas die stiefmoeder onnodige druk op haarself, en koester byvoorbeeld die verwagting dat die gesin dadelik hegte verhoudings sal openbaar en net soos 'n intakte gesin sal funksioneer. Dit is dus in baie gevalle vir die stiefmoeder moeilik wanneer sy soveel mooi verwagtinge het, en steeds onttrekking en afsydigheid van die kinders ervaar.

- ***Vestiging van 'n hegte egpaarverhouding***

Wanneer 'n hegte verhouding tussen die man en vrou van 'n hersaamgestelde gesin bestaan, help hierdie verhouding dat, wanneer daar konflik binne die gesin ontstaan, die ouers as 'n span saamwerk om 'n oplossing te vind. Die egpaar gee ook as span leiding oor hoe om as gesin te funksioneer en as eenheid saam te werk. Wanneer kinders hul biologiese en stiefouer sien saamwerk om 'n sukses van die hersaamgestelde gesin te maak, stel dit hulle op hul gemak en hulle voel veilig om hulle aan hierdie nuwe gesin te bind (Benedek & Brown, 1995; Clapp, 1992; Visher & Visher, 1993). Volwassenes in suksesvolle hersaamgestelde gesinne

besef die belangrikheid van die skepping van 'n stabiele atmosfeer. Die voordele van 'n hegte egpaarverhouding is drieledig: enersyds verskaf dit genot en geluk aan die egpaar, maar andersyds verminder dit ook die kinders se angsvlakke in die sin sodat hulle rustigheid ervaar oor die feit dat hierdie verhouding waarskynlik geslaagd sal wees. Dit wys ook vir die kind dat 'n suksesvolle huwelik moontlik is (Benedek & Brown, 1995). Ten slotte bied hierdie hegte egpaar vir die kinders 'n positiewe rolmodel wat belangrik is vir die kind se ontwikkeling ten opsigte van verhoudings met die teenoorgestelde geslag (Visher & Visher, 1993). Wanneer die ouers in die hersaamgestelde gesin 'n meningsverskil het, is dit belangrik dat dit kalm en rasideel benader word. Indien dit op 'n wyse gehanteer word waar daar saam na 'n oplossing gesoek word, en die betrokke partye se behoeftes gerespekteer word, sien die kinders, deur middel van die rolmodel van hul ouers, dat konflik effektief hanteer kan word en nie die einde van 'n verhouding hoef te beteken nie (Benedek & Brown, 1995).

- ***Gee genoeg tyd vir aanpassing***

Dit is noodsaaklik om die vorming van 'n hersaamgestelde gesin as 'n proses en nie 'n eenmalige gebeurtenis nie, te sien. Die mate van verandering wat gaan plaasvind, moet beperk word tot dit wat absoluut noodsaaklik is en die vorming van verhoudings moet met rustigheid aangepak word. Om die aanpassing vir kinders so maklik as moontlik te maak, moet soveel as moontlik van hul lewens konstant gehou word. Daar moet byvoorbeeld voortgegaan word met die daaglikse roetine, die toepassing van reëls en dissipline moet konstant wees en ten laaste moet die ouers in ag neem dat kinders 'n sekere mate van vryheid en verantwoordelikheid in 'n enkelouer-gesin geken het en dat van hierdie aspekte wel instand gehou sal moet word. Dit is ook veral noodsaaklik dat verhoudings oor 'n lang tydperk gevorm moet word en dat besef sal word dat 'n kitsgesin of kitsliefde 'n mite is (Clapp, 1992).

- ***Stiefouer ontwikkel sy/haar unieke rol met betrekking tot stiefkinders***

Oor die algemeen is stiefouers van mening dat hulle die rol van 'n ouer in die hersaamgestelde gesin sal vertolk. Daar is egter baie rolle wat in die kind se lewe vertolk kan word, byvoorbeeld volwasse vriend(in), raadgewer, rolmodel,

vertroueling, ondersteuningsbron, "ouer broer/suster" of die neutrale derde party. Clapp (1992) noem egter dat die stiefouer moet beseef dat, ongeag die rol wat vertolk word, dit nie in 'n kits sal ontwikkel nie, maar tyd sal neem. In die rol wat die stiefouer teenoor die kind vertolk is dit belangrik dat die stiefouer sy/haar sterkpunte sal ontgin, en nie met die biologiese ouer sal kompeteer nie. Dit is ook belangrik dat die ouer die kind se individualiteit en die kind se ouderdom in ag sal neem. Dit is ook noodsaaklik dat die stiefouer sal beseef dat hy/sy nie 'n superwese is nie, en dat hy/sy die verhouding rustig sal moet benader en nie te vinnig, te veel betrokke moet raak nie (Owens, 1990).

- ***Biologiese ouer is in beheer van dissipline***

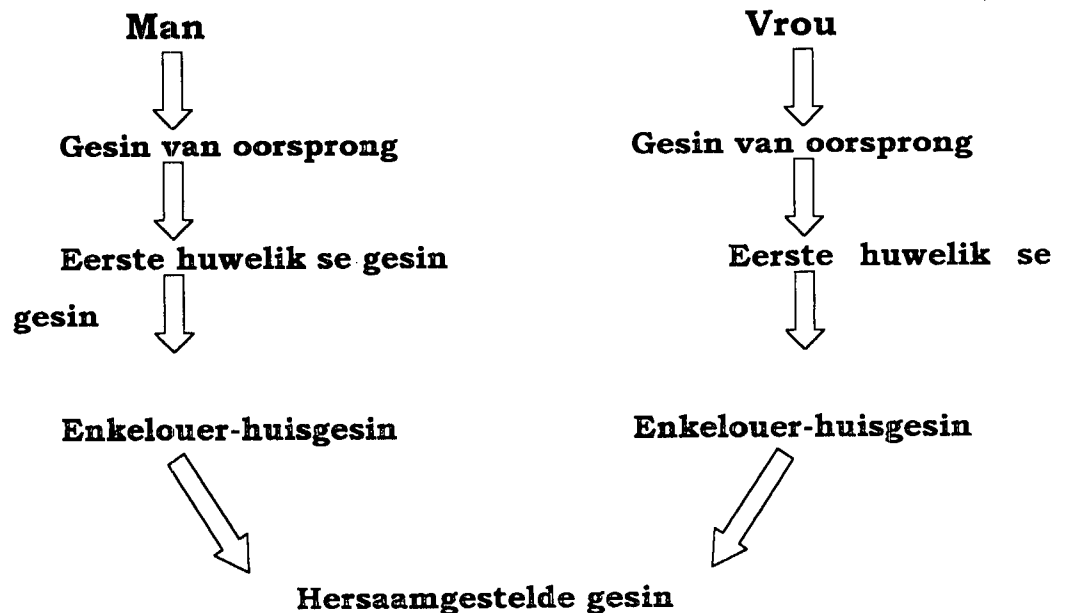
Dissipline is 'n kwelpunt in baie hersaamgestelde gesinne, veral in stiefvadergesinne (Clapp, 1992; Visher & Visher, 1991). Die meeste sukses word behaal wanneer die biologiese ouer heeltemal beheer oor die dissipline neem gedurende die eerste jaar na die tweede huwelik, of tot wanneer die stiefkind en stiefouer 'n goeie verhouding gevestig het. Dit is noodsaaklik dat die ouerpaar as 'n span saam oor die dissiplinestyle moet besluit ten einde te bepaal watter gedrag aanvaarbaar is. Wanneer stiefvaders tyd saam met hul stiefkinders deurbring, die verhouding tyd gegun word om te ontwikkel, en outoriteit nie van meet af aan afgedwing word nie, word die stiefvader makliker deur die kinders aanvaar. Owens (1990) het ook gevind dat wanneer die stiefvader nie aktief ingryp in die gesin se lewe nie, maar eerder die moeder ondersteun, die kinders die stiefvader respekteer en hom as outoriteit begin beskou. Sodoende word positiewe langtermyngevolge vir die hersaamgestelde teweeg gebring.

- ***Vorming van gesinsidentiteit***

Vir die vorming van 'n suksesvolle hersaamgestelde gesin is dit nodig dat die twee partye saam 'n eenheid sal vorm. Hierdie samesmelting moet van so 'n aard wees dat die een party nie deur die ander party se identiteit verswelg word nie, maar dat al twee partye se identiteite in ag geneem word om saam 'n eenheid te vorm (Clapp, 1992). Wanneer volwassenes met kinders vir die tweede maal in die huwelik tree, beteken dit die samesmelting van 'n

verskeidenheid verskillende agtergronde soos geïllustreer deur fig 3.4 (aangepas uit Walsh, 1993, p. 248).

Figuur 3.4: Die vorming van 'n hersaamgestelde gesin

Dit bring dan mee dat hierdie hersaamgestelde gesin die derde gesinseenheid sal wees waarmee die kinders te doen het. Die kind is dus reeds blootgestel aan verskeie wyses van verjaarsdag- en Kersfeesvieringe (Visher & Visher, 1993). Vir die vorming van 'n hegte intakte gesin is dit noodsaaklik dat hierdie nuutgevormde gesin ook hul eie rituele, roetines en tradisies ontwikkel (Clapp, 1992; Visher & Visher, 1993). Wanneer 'n gesin sy eie rituele en roetines ontwikkel, 'n gevoel van eenheid terselfdertyd by die onderskeie gesinslede geskep word.

- ***Moenie probeer om die nie-toesighoudende biologiese ouer te vermy nie***

Die kind se verhouding met sy/haar biologiese ouer moet te alle tye ondersteun word. Clapp (1992) noem dat wanneer die kind waarneem dat sy/haar stiefouer moeite doen om hom/haar betrokke te hou by die nie-toesighoudende biologiese

ouer, die kind meer respek vir die stiefouer het en dit die kanse tot lojaliteitskwessies verminder. Owens (1990) beklemtoon dat daar wel 'n konsep soos *gewese-man* of *gewese-vrou* vir die geskeide volwassene bestaan, maar dat die konsep *gewese-ouer* nie vir kinders bestaan nie.

3.8 SAMEVATTING

Soos reeds in hoofstuk 2 bespreek is, bestaan daar veelvuldige faktore wat tot die psigologiese weerbaarheid van 'n kind bydra. Een van die belangrikste aspekte van psigologiese weerbaarheid is die ondersteuning van die gesin. Effektiewe ouerskap, stabiliteit in die ouer-kind-verhouding en die liefdevolle en hegte verhouding met 'n ouer wat gekenmerk word deur warmte, struktuur en hoë verwagtinge, dra grootliks by tot die vorming van 'n psigologies weerbare kind (Doll & Lyon, 1998). Wanneer konflik tussen man en vrou ontstaan en egskeiding of selfs, in die toekoms, 'n tweede huwelik plaasvind, het dit verrykende gevolge op die kind se inter- en intra-psigiese funksionering en word die kind aan 'n verskeidenheid stressore onderwerp. Navorsers soos Clapp (1992); Hetherington et al. (1993) sowel as Neighbors, Forehand en McVicar (1993) beklemtoon egter die feit dat egskeiding of 'n tweede huwelik wel aanvanklik 'n groot aanpassing is, maar dat sommige kinders merkwaardige psigologiese weerbaarheid openbaar en selfs deur die proses versterk word.

Na aanleiding van die uiteensetting van die gesinsamestelling kan die volgende samevatting gemaak word:

- Die gelukkige, intakte gesin strek altyd tot die kind se voordeel; kinders uit intakte gesinne openbaar minder gedrags- en emosionele probleme as kinders uit enkelouer- of hersaamgestelde gesinne; psigologiese weerbaarheid word bevorder wanneer 'n kind hegte verhoudings met beide die ouers het.
- Egskeiding word beskryf as 'n proses wat 'n geweldige invloed op die kind kan hê, en is nie 'n eenmalige gebeurtenis nie. Egskeiding raak elke lid van die gesin, maar word veral traumaties deur kinders ervaar aangesien hulle geen insae in die besluit rakende 'n egskeiding het nie.

- Navorsers is dit eens dat die ouer-kind-verhouding, wat belangrik is vir die gesonde ontwikkeling van kinders, negatief deur egskeiding beïnvloed word. Konflik tussen die ouers hou geweldige negatiewe gevolge vir die kind in. Dit blyk dat konflik in die gesin 'n groter negatiewe impak op die kind het as die egskeiding self.
- Gepaardgaande met 'n egskeiding vind die verouerliking van die kind plaas en word die kind met meer volwasse take opgesaal, wat daartoe lei dat kinders uitermate verantwoordlik raak en as plesierlose volwassenes opgroei.
- In die meeste gevalle word die verhouding met sowle die toesighoudende ouer as die nie-toesighoudende ouer, negatief deur 'n egskeiding geraak. Die verhouding met die toesighoudende ouer, wat in die meeste gevalle die moeder is, word benadeel deurdat sy finansieel swakker daaraan toe is en waarskynlik tot die arbeidsmark moet toetree. Gevolglik verhoog haar stresvlakke en is daar 'n afname in die tyd wat sy saam met die kinders spandeer. In 90% van die gevalle word kinders aan die moeder toegewys; kinders verloor dus oor die algemeen hul vader. Veral die seun word deur die afwesigheid van die vader benadeel, aangesien probleme met betrekking tot geslagsrolidentifikasie kan ontwikkel. Dogters kry min blootstelling aan die manlike geslag wanneer die vader die huis verlaat, en vind dit moeilik om met die teenoorgestelde geslag te sosialiseer.
- Dissipline neig om na afloop van 'n egskeiding meer inkonsekwent te wees wat tot 'n afname in intra-psigiese funksionering kan bydra.
- Egskeiding benadeel ook die sosio-ekonomiese omstandighede van die gesin. Navorsing dui daarop dat kinders uit laer sosio-ekonomiese omstandighede as gevolg van egskeiding meer geneig is tot gedragsprobleme, as kinders wat uit intakte gesinne met 'n lae inkomste kom. Dit blyk dat veral die enkelouer-moeder en haar gesin deur die daling van hul inkomste geraak word.
- Egskeiding het 'n verskeidenheid intra-psigiese probleme vir die kind tot gevolg. Reaksies soos hartseer, aggressie, skuldgevoelens, alleenheid, verwerping, regressie, angs, verligting, depresso, vrees, slaapprobleme en psigosomatiese simptome kom algemeen voor by kinders na 'n egskeiding.

- Inter-psigiese gevolge kan onder meer aggressiewe gedrag, die afname in deelname aan sosiale aktiwiteite, afname in akademiese prestasie en skoolaanpassingsprobleme insluit.
- Dit is ook belangrik om die kontekstuele faktore in berekening te bring wanneer die impak van egskeiding op kinders ondersoek word. Dit sluit onder meer die ouderdom van die kind, gesagsverskille en die aanpassing van die toesighoudende ouer in.
- As gevolg van die toenemende hoeveelheid egskeidings en die feit dat 80% van mans en 75% van vroue kort na hul egskeiding weer in die huwelik tree, word hersaamgestelde gesinne voortdurend gevorm. 'n Hersaamgestelde gesin bring sowel voordele as nadele mee. Dit het byvoorbeeld verbeterde sosio-ekonomiese omstandighede en sekuriteit tot gevolg, maar die veranderinge wat met 'n tweede huwelik gepaard gaan verg dikwels groot aanpassing.
- Onderskeid word getref tussen stiefmoeder- en stiefvader-gesinne. Die stiefmoeder-gesin word deur navorsing as meer problematies as die stiefvader-gesin beskou. Daar is gevind dat seuns oor die algemeen beter aanpas by 'n stiefgesin as meisies. Navorsing met betrekking tot die aanpassing van 'n kind by sy/haar stiefsibbe dui daarop dat kinders makliker by stiefsibbe van die teenoorgestelde geslag aanpas. Die geboorte van 'n gemeenskaplike kind kan sowel positiewe as negatiewe gevolge vir die res van die kinders inhou. Enersyds kan die kind beter assosieer met die stiefouer, aangesien die stiefouer nou ook die ouer van die kind se sib is. Andersyds kan 'n gemeenskaplike kind 'n bedreiging vir die kind inhou; die kind kan byvoorbeeld voel dat hy/sy in 'n minder gunstige posisie is om liefde te ontvang.
- Soos in die geval van egskeiding hou die tweede huwelik ook inter- en intrapsigiese gevolge vir die kind in.
- Daar is egter ook 'n verskeidenheid faktore wat tot die vorming van 'n suksesvolle hersaamgestelde gesin bydra. Hierdie faktore sluit die volgende in: gesonde kommunikasie, realistiese doelwitte, die vestiging van 'n hegte egpaarverhouding, genoegsame tyd vir aanpassing, die stiefouer ontwikkel sy/haar unieke rol met betrekking tot die stiefkinders, die biologiese ouer is in beheer van die dissipline, daar word gewerk aan die vorming van 'n nuwe

gesinsidentiteit en die nie-toesighoudende ouer word ter wille van die kind betrek.

Dit is dus duidelik dat gesinsamestelling 'n belangrike rol, ten opsigte van die funksionering van die kind speel, en dat dit die psigologiese weerbaarheid van die kind kan beïnvloed.

HOOFSTUK 4

METODE VAN ONDERSOEK

4.1 INLEIDING

In hierdie hoofstuk sal die ondersoekgroep, insameling van gegewens, die meetinstrumente wat tydens die navorsing gebruik is, die hipoteseformulering en die statistiese prosedure bespreek word.

Vir doeleindes van hierdie studie is van nie-eksperimentele navorsing gebruik gemaak. Geen eksperimentele ingreep was aanwesig nie en proefpersone is ook nie ewekansig aan groepe toegewys nie. Die ontwerp ter sprake is die *kriteriumgroepontwerp*.

Die afhanklike veranderlikes ter sprake, is al die verskillende veranderlikes wat gebruik is as aanduidend van psigologiese weerbaarheid, naamlik:

- Die drie domeine van sosiale ondersteuningsnetwerke van die "Social Support Appraisal Scale" (Dubow & Ullman, 1989):
  - Domein 1: Ondersteuning vanuit die portuurgroep
  - Domein 2: Ondersteuning vanuit die gesin
  - Domein 3: Ondersteuning vanaf onderwysers.
- Interne lokus van kontrole bepaal deur die "Locus of Control Scale for Children" (Norwicky & Strickland, 1973).
- Kreatiwiteit soos bepaal deur "Torrance Test of Creative Thinking" (Torrance, 1974).
- Vyf faktore van persoonlikheid soos gemeet deur die Persoonlikheidsvraelys vir Kinders (Du Toit & Madge, 1991):
  - PVK A: Teruggetrokke – Na-buite-lewend (vertroue in ander en self)
  - PVK B: Minder intelligent – Meer intelligent (intellektuele vermoë)

PVK D: Flegmaties – Prikkelbaar (temperament)
PVK E: Onderdanig – Dominant (outonomie)
PVK I: Ontoegieflik – Teerhartig (empatie)
PVK Q3: Ongedissiplineerde selfkonflik – Beheersd (impulskontrole)

- Selfbeeld se 6 subskale soos gemeet deur die “Piers-Harris Children’s Self-Concept Scale” (Piers, 1984) asook PVK C soos gemeet deur die Persoonlikheidsvraelys vir Kinders (Du Toit & Madge, 1991):

Subskaal 1: Gedrag

Subskaal 2: Skool en intellektuele status

Subskaal 3: Fisiese voorkoms

Subskaal 4: Angs

Subskaal 5: Gewildheid

Subskaal 6: Geluk en tevredenheid

PVK C: Egosterkte

- CSI-4 Ouer Oorsiglys se 15 simptome (Child Symptom Inventory-4: Gadow & Sprakfin, 1998)

Simptoom 1: Aandagtekort-hiperaktiwiteit-versteuring

Simptoom 2: Opponeer-uittart-versteuring (*oppositional defiant disorder*)

Simptoom 3: Gedragsversteuring

Simptoom 4: Veralgemeende angsversteuring

Simptoom 5: Spesifieke fobie

Simptoom 6: Obsessies en kompulsies

Simptoom 7: Posttraumatiese stresversteuring

Simptoom 8: Motoriese en vokale trekkings (tics)

Simptoom 9: Skisofrenie

Simptoom 10: Depressiewe versteuring (Major depressie, distimie)

Simptoom 11: Outistiese versteuring, Asperger se versteuring

Simptoom 12: Sosiale fobie

Simptoom 13: Skeidingsangs

Simptoom 14: Enuresse

Simptoom 15: Enkoprese

Die onafhanklike veranderlike is gesinsamestelling en hier is met drie kategorieë gewerk, naamlik intakte, geskeide en hersaamgestelde gesinne. Inligting rakende gesinsamestelling is deur middel van 'n biografiese vraelys bekom.

Die meetinstrumente wat gebruik is om inligting rakende die afhanklike veranderlikes te bekom, word breedvoerig in paragraaf 4.3 bespreek.

4.2 SAMESTELLING VAN DIE ONDERSOEKGROEP

Tans word op nasionale vlak deur navorsers van die Potchefstroomse Universiteit vir Christelike Hoër Onderwys in samewerking met navorsers van die Universiteit van die Oranje-Vrystaat 'n projek oor psigologiese weerbaarheid onderneem. Vir hierdie doel is leerders van skole vanuit vyf provinsies naamlik Gauteng, Kwazulu-Natal, Mpumalanga, Noordwes en die Vrystaat geïdentifiseer om deel van die studie uit te maak. Tydens die seleksie van die skole is seker gemaak dat verskeie sosio-ekonomiese vlakke in die steekproef verteenwoordig is. Die ondersoekgroep het bestaan uit 'n beskikbaarheidsteekproef. Slegs die leerders wie se ouers toestemming verleen het, is by die studie betrek. Op hierdie wyse is 527 primêreskoolleerders uit alle bevolkingsgroepe (seuns en dogters) in hul laat middelkinderjare (10-13 jaar) van skole wat onder Nasionale onderwys ressorteer, bekom.

Daar is soos volg tewerk gegaan om die gegewens in te samel:

- Skoolhoofde van die geïdentifiseerde skole is genader ten einde hul samewerking te verkry. Die leerders in die ondersoekgroep is met behulp van 'n beskikbaarheidsteekproef vir deelname geselekteer. Inligtingsbriewe waarin die doel van die navorsing verduidelik is, is aan die ouers gestuur ten einde hul toestemming tot deelname aan die navorsingsprojek te verkry. Die kinders van ouers wat toestemming verleen het, is by die studie ingesluit.
- Die volledige toetsbattery is deur die navorsers uit die onderskeie provinsies self in groepe by skole afgeneem. Beoordelingskale vir die ouers ("Child Symptom Inventory-4") is aan die betrokke ouers gegee om te voltooi.

Deur middel van 'n biografiese vraelys is inligting rakende die geslag, ouderdom, etniese groep, moedertaal, onderrigtaal en **gesinsomstandighede** van die kind bekom.

In tabel 4.1 word inligting verskaf met betrekking tot hoe die ondersoekgroep in terme van gesinsamestelling versprei. Die ondersoekgroep kan verdeel word in kinders wat uit intakte gesinne, kinders wat uit geskeide en kinders wat uit hersaamgestelde gesinne kom. (Die groep "ander" dui op kinders wie se ouers ongetroud is of kinders wat by pleegouers woonagtig is. Hierdie groep gaan egter nie vir die doel van die navorsing gebruik kan word nie.)

Tabel 4.1: Frekwensiedistribusie van ondersoekgroep rakende gesinsamestelling

Gesinsamestelling	N	%
Getroud (intakt)	370	70,2
Geskei	53	10,1
Hersaamgestel	36	6,8
Ander	68	12,9
TOTAAL	527	100

Uit tabel 4.1 is dit duidelik dat die meerderheid, naamlik 370 (70,2%) van die proefpersone se gesinne intakte gesinne (getroud) is, terwyl slegs 36 (6,8%) hersaamgestel en 53 (10,1%) geskei is. Die res, naamlik 68 (12,9%) het aangetoon dat hulle ouers ongetroud is of dat hulle by pleegouers woonagtig is.

Diegene wat aangedui het dat hulle ouers geskei, maar weer getroud is asook diegene wat aangetoon het dat hulle ouers tans getroud is, maar ook aangedui het dat óf hulle ma óf pa oorlede is, is as die hersaamgestelde groep gebruik.

Wat egter opval is dat die intakt (getroude) groep baie meer as die ander twee groepe is. Indien die 'ander' groep weggelaat word, dan is die totale groep 459 waarvan 370, oftewel 80,6% deel vorm van die intakte groep. Ten einde hierdie wanbalans te voorkom, is besluit om 50 proefpersone vanuit die intakte groep op 'n ewekansige wyse te trek. Ten einde dit te vermag, is die volgende prosedure gevolg:

- a) al die proefpersone wat deel van die intakte groep vorm, is van 001 tot 370 genommer
- b) die 50 proefpersone is met behulp van 'n tabel van ewekansige getalle (Huysamen, 1983) geïdentifiseer.

By wyse van 'n lukrake manier (met pen op tabel gedruk) is bepaal dat die 5de ry en 9de kolom se syfers as beginpunt gebruik sal word. Vervolgens is die syfers in stelling van drie (beginnende by die kruising van ry 5 en kolom 9 van die tabel) van links na regs neergeskryf. Op hierdie wyse is voortgegaan totdat 50 proefpersone bekom is.

In tabel 4.2 word die verspreiding van die finaalsaamgestelde ondersoekgroep volgens die drie kategorieë, naamlik intakt, geskei en hersaamgestel verskaf.

Tabel 4.2: Frekwensiedistribusie van finaalsaamgestelde ondersoekgroep rakende gesinsamestelling

Gesinsamestelling	N	%
Getroud (intakt)	50	36,0
Geskei	53	38,1
Hersaamgestel	36	25,9
TOTAAL	139	100

Die verdeling van die drie groepe is meer eweredig alhoewel die hersaamgestelde groep steeds effens minder as die ander twee groepe is.

4.3 MEETINSTRUMENTE

Tot op hede is daar nie 'n enkele instrument wat psigologiese weerbaarheid ten volle meet nie. In die betrokke navorsing is daar dus besluit op 'n samestelling van 'n aantal meetinstrumente, wat volgens literatuur die eienskappe van psigologiese weerbaarheid verteenwoordig, te gebruik. Die meetinstrumente word vervolgens in meer besonderhede bespreek.

4.3.1 “Child Symptom Inventory-4 (CSI-4)”

4.3.1.1 Rasionaal en aard van die toets

Die “Child Symptom Inventory-4” is ‘n siftingsinstrument vir gedrags-, affektiewe en kognitiewe simptome van psigiatriese versteurings by kinders (Gadow & Sprakfin, 1998). Daar is twee weergawes van die CSI-4 naamlik die Onderwyser Oorsiglys (*The Teacher Checklist*) asook die Ouer Oorsiglys (*The Parent Checklist*). Slegs die Ouer Oorsiglys is vir die doel van hierdie studie gebruik.

Die ouer/voog beantwoord die vrae deur by elke item een van die alternatiewe “nooit”, “soms”, “dikwels”, “baie dikwels” te merk. Items is soos volg nagesien: nooit = 0, soms = 1, dikwels = 2, baie dikwels = 3. Vir die items waar daar “ja” en “nee” geantwoord is, is ja = 2.5 en nee = 0.5. Items van die verskillende katgorieë word bymekaar getel ten einde die *simptoom felheidstelling* van elke simptome te bepaal. ‘n Hoë telling ten opsigte van ‘n spesifieke simptome is aanduidend daarvan dat die leerder ‘n neiging tot die betrokke simptome toon.

Met behulp van die CSI-4 word inligting rakende 15 simptome (versteurings) wat op kinders van toepassing is, bekom:

- Simptome 1: Aandagtekort-hiperaktiwiteit-versteuring
- Simptome 2: Opponeer-uitart-versteuring (*Oppositional defiant disorder*)
- Simptome 3: Gedragsversteuring
- Simptome 4: Veralgemeende angsvsteuring
- Simptome 5: ‘n Spesifieke fobie
- Simptome 6: Obsessies; Kompulsies
- Simptome 7: Posttraumatiese stresversteuring
- Simptome 8: Motoriese en vokale trekkings (tics)
- Simptome 9: Skisofrenie
- Simptome 10: Depressiewe versteuring (major depressie, distimie)
- Simptome 11: Outisme; Asperger se versteuring
- Simptome 12: Sosiale fobie

Simptoom 13: Skeidingsangs

Simptoom 14: Enurese

Simptoom 15: Enkoprese

4.3.1.2 Betroubaarheid en geldigheid

Navorsing dui daarop dat die CSI-4 Ouervraelys 'n betroubare en geldige siftingsinstrument vir emosionele en gedragsversteurings by kinders is (Gadow & Sprakfin, 1998). Vergelykings ten opsigte van die CSI-4 Oueroorsiglyse puntetellings en die data-gebaseerde psigiatriese diagnoses (aanduidend van voorspellingsgeldigheid) is daar 'n ooreenstemming rakende die meerderheid versteurings (Gadow & Sprakfin, 1998).

4.3.1.3 Motivering en keuse van gebruik

Vroeër is studies in die sosiale wetenskappe gekenmerk deur 'n patogene uitkyk ten opsigte van die mens (Grotberg, 1995a). Strümpfer (1999) en Reynolds (1998) beklemtoon egter dat 'n paradigmaskuif plaasgevind het en daar is begin fokus op watter eienskappe daartoe bydra dat individue ten spyte van teëspoed, suksesvolle uitkomst behaal. Allen (1998) voer aan dat die laasgenoemde aansluit by die paradigmaskuif na gesondheidsbevordering deur middel van die redusering van kwesbaarhede. Die vroegtydige identifisering en behandeling van versteurings sal gesondheidsbevordering vergemaklik. Versteurings wat deur die CSI-4 geïdentifiseer word, mag dui op wanaangepaste stresresponse of hanteringsmeganismes. Laasgenoemde is van die fokusareas in die betrokke studie.

Die CSI-4 is ook op grond van die bevredigende psigometriese eienskappe vir die betrokke navorsing geselekteer.

4.3.2 "The Social Support Appraisal Scale (APP)"

4.3.2.1 Rasionaal en aard van die toets

Die APP bestaan uit 41 items om die kind se persepsie van sy/haar sosiale ondersteuning ten opsigte van die gesin, die portuurgroep en die onderwysers te bepaal. Die kind respondeer op elke item op 'n skaal wat wissel vanaf "nooit"(1) tot "altyd" (5). Die totaal van elke domein (Domein 1 = Ondersteuning van die gesin, Domein 2 = Die portuurgroep-ondersteuning, Domein 3 = Ondersteuning van die onderwysers) word verkry deur die tellings wat aan die beantwoorde vrae toegeken is, bymekaar te tel. 'n Hoë telling is aanduidend van 'n positiewe persepsie van sosiale steun uit 'n spesifieke domein ontvang.

4.3.2.2 Betroubaarheid en geldigheid

Cronbach se alpha vir die totale "Social Support Appraisal Scale" is 0,88 terwyl Cronbach se alpha vir die drie domeine tussen 0,78 tot 0,73 wissel. Dubow en Ullman (1989) bevestig ook bevredigende konstruk- en diskriminant-geldigheidsindekse.

4.3.2.3 Motivering en keuse van gebruik

Sosiale steun word deur 'n verskeidenheid navorsers bestempel as 'n belangrike konstruk van psigologiese weerbaarheid (Allen, 1998; Christiansen & Christiansen, 1997; Masten & Coatsworth, 1998; McMillan & Reed, 1994).

Barrera (in Dubow & Ullman, 1989) onderstreep die feit dat *sosiale steun* alleen, nie genoeg is vir die ontwikkeling van psigologiese weerbaarheid nie. Dit is wel noodsaaklik dat dit die individu se ervaring is, dat hy sosiale steun ontvang. Die persepsie van sosiale steun mag die voorkoms van stresvolle gebeure, voorkom. Dit word dus gepostuleer dat 'n negatiewe verband tussen stres en waargenome sosiale steun, sal voorkom.

Die gevolgtrekking is dus dat sosiale steun 'n belangrike rol in die ontwikkeling van psigologiese weerbaarheid by kinders speel. Vanuit die bogenoemde bespreking is die toepaslikheid van die *Social Support Appraisal Scale*, as een van die konstrunkte van

psigologiese weerbaarheid beklemtoon. Die APP is ook op grond van die toereikende psigometriese eienskappe vir die doel van die navorsingsprojek geselekteer.

4.3.3 “Locus of Control Scale for Children”

4.3.3.1 Rasionaal en aard van die toets

Die “Norwicky-Strickland Locus of Control Scale” is ‘n papier-en-potlood-toets wat uit 40 items bestaan. Die items beskryf versterkingsituasies soos affiliasie, prestasie en afhanklikheid. Die items word beantwoord deur ‘n “ja” of “nee” op die vraelys te merk. Die vrae word in die rigting van ‘n eksterne oriëntasie beantwoord en word met behulp van ‘n nasienmasker gemerk. Hoë tellings suggereer ‘n eksterne lokus van kontrole, terwyl lae tellings aanduidend is van ‘n interne lokus van kontrole (Norwicky & Strickland, 1973).

4.3.3.2 Betroubaarheid en geldigheid

Norwicky en Strickland (1973) rapporteer aanvaarbare konstrugeldigheidsindekse sowel as interne-konsekwenheidsindekse vir die skaal wat van 0.63 en 0.81 wissel. Die toets-hertoetsbetroubaarheid wissel tussen 0.63 en 0.71.

4.3.3.3 Motivering en keuse van gebruik

Volgens Allen (1998) kan (interne) lokus van kontrole in verband gebring word met byna al die fasette van volwasse aanpassing. Garmezy (in Allen, 1998) identifiseer *lokus van kontrole* as een van die belangrikste faktore wat bydra tot psigologiese weerbaarheid by kinders van psigotiese ouers.

Die “Locus of Control Scale” (Norwicky & Strickland, 1973) is vir die doel van dié studie geselekteer omdat dit ‘n kultuurbillike meetinstrument is en ‘n betroubare en geldige meetinstrument in die meting van kinders se oriëntasie ten opsigte van beheer, is.

4.3.4 "Torrance Test of Creative Thinking"

4.3.4.1 Rasionaal en aard van die toets

Torrance (1974) het gepoog om in die ontwerp van sy toetsbattery, van aktiwiteite (verbaal sowel as figuurlik) wat soortgelyk is aan erkende kreatiewe prestasies, gebruik te maak. Die volledige toetsbattery van die "Torrance Test of Creative Thinking" bestaan uit vier toetsskale, naamlik twee verbale skale (verbale vorm A en B), asook twee figuurlike skale (figuurlike vorm A en B) toetsaktiwiteite. Vorm A en B verteenwoordig ekwivalente vorms van mekaar.

Vir die doel van hierdie navorsing is op vorm A besluit. Die verbale toetse bestaan uit sewe parallelle take, naamlik:

- 1) Die vra van vrae, oor 'n spesifieke tekening
- 2) Die waag van raaiskote met betrekking tot die oorsake van die gebeurtenis in 'n spesifieke tekening
- 3) Die waag van raaiskote met betrekking tot die gevolge van die gebeurtenis in 'n spesifieke tekening
- 4) Die generering van idees om 'n speelding te verbeter
- 5) Die uitdink van ongewone gebruike vir blikke
- 6) Die vra van uitlokkende (provokatiewe) vrae
- 7) Die uitdink van verskeie gevolge vir 'n onwaarskynlike gebeurtenis

Elk van die bogenoemde take vereis dat die kind in terme van moontlikhede (divergente denke) moet dink. In die betrokke ondersoek is slegs van Aktiwiteit 5 (ongewone gebruike vir blikke) gebruik gemaak.

Die figuurlike battery behels die volgende drie aktiwiteite:

- 1) Prentkonstruksie
- 2) Onvolledige figure
- 3) Herhalende figure

Bogenoemde aktiwiteite vereis 'n toenemende vermoë (vanaf aktiwiteit een tot drie) tot aanpasbaarheid, vlotheid, uitbreiding en oorspronklikheid van die kind. Slegs Aktiwiteit 3 is in hierdie ondersoek vervat.

Die toetsresultate word aan die hand van Torrance (1974) se nasienhandleiding gemerk. Op hierdie wyse word sowel 'n verbale as nie-verbale kreatiwiteitstelling verkry. Ten einde 'n totaalstelling te verkry, is die tellings wat op hierdie twee skale verkry is gesommeer. 'n Hoë telling is aanduidend van die toetsling se kreatiewe sterkpunte.

4.3.4.2 Betroubaarheid en geldigheid

Ten opsigte van die toets-hertoetsbetroubaarheid van die toets is onderskeidelik 0,8 vir vlotheid, 0,78 vir aanpasbaarheid, 0,59 vir oorspronklikheid en 0,83 vir die battery-totaal bereken. Verskeie navorsers se bevindings dui op hoë konstruk-, kongruente- en voorspellingsgeldigheid (Torrance, 1974).

4.3.4.3 Motivering en keuse van gebruik

Mothner (1995) identifiseer kreatiwitiewe denke as 'n sleutelfaktor in die ontwikkeling van 'n psigologies weerbare kind. Die "Torrance Test for CreativeThinking" beskik ook oor goeie psigometriese eienskappe.

4.3.5 Persoonlikheidsvraelys vir Kinders (PVK)

4.3.5.1 Rasionaal en aard van die toets

Die rasionaal van die toets is daarin geleë dat die vroeë uitkenning van emosionele probleme by kinders van uiterste belang is, vir die vroegtydige behandeling, en die voorkoming van latere gedragsprobleme.

Die PVK is 'n selfrapporteringsvraelys wat ontwerp is om 14 persoonlikheidsfaktore te meet. Die toets bestaan uit 70 (vyf per faktor) items en is gestandaardiseer vir kinders van

8-13 jaar. Die 14 faktore word as 'n bipolêre kontinuum voorgestel. Vir die doeleindes van die studie is slegs faktore A, B, C, D, E, I en Q3 gebruik:

- 1) FAKTOR A: Terugetrokke – Na buite lewend
- 2) FAKTOR B: Minder intelligent – Meer intelligent
- 3) FAKTOR C: Maklik deur gevoelens beïnvloedbaar – Emosioneel stabiel
- 4) FAKTOR D: Flegmaties – Prikkelbaar
- 5) FAKTOR E: Onderdanig - Dominant
- 6) FAKTOR F: Sober – Onbesorg
- 7) FAKTOR G: Oppertunisties - Pligsgetrou
- 8) FAKTOR H: Skaam – Waaghalsig
- 9) FAKTOR I: Ontoegeeflik - Teerhartig
- 10) FAKTOR J: Lewenskragtig - Weifelagtig
- 11) FAKTOR N: Naïef - Skerpsinnig
- 12) FAKTOR O: Kalm - Bevreesd
- 13) FAKTOR Q3: Ongedissiplineerde selfkonflik - Beheersd
- 14) FAKTOR Q4: Ontspanne - Gespanne

Die toetsling moet by elke item een van die alternatiewe selekteer. Tellings word verkry deur middel van die PVK-nasienmasker.

4.3.5.2 Betroubaarheid en geldigheid

Die PVK se betroubaarheidskoëffisiënte is effens laer as wat gewoonlik van 'n toets verwag word, maar volgens Catell (in Du Toit & Madge, 1991) is die betroubaarheid van 'n toets wat op faktorgeldigheid berus, oor die algemeen laer as toetse wat op homogeniteit berus. Die koëffisiënte word egter as bevredigend beskou. Die toets-hertoets-betroubaarheidskoëffisiënte vir dogters wissel tussen 0,49 en 0,772. Vir seuns wissel dit van 0,587 tot 0,799 vir die onderskeie persoonlikheidsfaktore (Du Toit & Madge, 1991).

4.3.5.3 Motivering en keuse van gebruik

Die PVK is vir die doeleindes van die studie geselekteer, aangesien dit 'n gestandaardiseerde meetinstrument is en oor toereikende psigometriese eienskappe beskik. Die faktore wat vir die doeleindes van dié studie onttrek, is gee 'n aanduiding van die kind se sosiale vaardighede, intellek, emosionele stabiliteit, temperament, assertiwiteit en selfdisipline. Brooks (1994) het die laasgenoemde faktore geïdentifiseer as faktore wat 'n rol in die psigologiese weerbaarheid van kinders speel.

4.3.6 “Piers-Harris Children’s Self-Concept Scale”

4.3.6.1 Rasionaal en aard van die toets

Die Piers-Harris van Piers (1984) is 'n vraelys wat deur die kind (8-18 jaar) self voltooi word. Hierdie toets fokus op die kind se bewuste siening van hom-/haarself, en nie hoe die kind oor hom-/haarself voel wanneer gelet word op die gedrag van die kind of die evaluasie of siening van andere, nie.

Die vraelys bestaan uit 80 items. Elke item behels 'n stelling wat handel oor hoe sommige kinders oor hulself voel. Die kind moet dan bepaal of die stelling op hom/haar betrekking het, deur “ja” of “nee” te merk. Die “Piers-Harris Self-Concept Scale” kan in 6 subskale verdeel word:

Subskaal 1: Gedrag (16 items)

Subskaal 2: Skool en intellektuele status (17 items)

Subskaal 3: Fisiese voorkoms (13 items)

Subskaal 4: Angs (14 items)

Subskaal 5: Populariteit (12 items)

Subskaal 6: Geluk en tevredenheid (10 items)

Hoë tellings op die ses subskale dui op 'n positiewe evaluasie van die self, terwyl 'n lae telling op 'n negatiewe evaluasie van die self dui. Die mees algemene gebruik vir die “Piers-Harris Self-Concept Scale” is vir navorsingdoeleindes en die toets is ontwikkel om

as hulpmiddel in die evaluering van selfkonsep by kinders en adolessente te dien (Piers, 1984).

4.3.6.2 Betroubaarheid en geldigheid

Piers (1984) is van mening dat die "Piers-Harris Self-Concept Scale" 'n betroubare meetinstrument is. Die toets-hertoetsbetroubaarheid wissel van 0,42 tot 0,96. Die indekse ten opsigte van interne konsekwentheid wissel van 0,88 tot 0,93 en die betroubaarheidsindekse blyk goed met ander persoonlikheidsmetings vir kinders en adolessente, te vergelyk. Navorsers Marsh, Smith, Barnes en Butler (in Piers, 1984) het 'n stabiliteit en interne konsekwentheid van tussen 0,61 en 0,92 ten opsigte van die evaluering van selfkonsep, gevind.

Metings van kriteriumverwante-, konstruk- en inhoudsgedigheid is verkry deur middel van 'n aantal emperiese studies wat 'n verskeidenheid benaderings gevolg het. Die metodes wat gevolg is sluit itemanalise, interkorrelasies tussen skale en items, die vergelyking van die response van verskeie kriteriumgroepe asook die vergelyking van die Piers-Harris met ander skale, ontwerp vir die meting van soortgelyke konstrunkte, in. Die resultate van hierdie studies is uiteenlopend, sommige dui op minder bevredigende resultate, terwyl ander toereikende geldigheid bevind het. Hierdie verskillende bevindinge kan volgens Piers (1984) aan moderator-veranderlikes soos ouderdom, geslag, intelligensie en sosio-ekonomiese status toegeskryf word.

4.3.6.3 Motivering en keuse van gebruik

Selfbeeld word deur Brooks (1994) as 'n sleutelkonstruk van psigologiese weerbaarheid beskou. Verskeie ander navorsers beklemtoon ook die belangrikheid van selfbeeld as bydraende faktor tot psigologiese weerbaarheid (Allen, 1998; McMillan & Reed, 1994; Rutter, 1995).

In die lig van die feit dat die "Piers-Harris Children's Selfconcept Scale" (Piers, 1984) 'n gestandaardiseerde meetinstrument is en oor bevredigende psigometriese eienskappe beskik, is die Piers-Harris vir die doeleindes van die navorsing geselekteer.

Daar is ten opsigte van hierdie meetinstrumente met routellings tydens die statistiese ontledings gewerk.

4.4. HIPOTESEFORMULERING

Die volgende navorsingshipotese kan vir die ondersoek geformuleer word:

'n Beduidende verskil bestaan in gemiddelde psigologiese weerbaarheidstellings (sosiale ondersteuningsnetwerke, interne lokus van kontrole, kreatiwiteit, persoonlikheid, selfbeeld en simptomatologie) vir die kinders in hulle laat middelkinderjare wat uit intakt, geskeide en hersaamgestelde gesinne afkomstig is.

Hierdie navorsingshipotese kan soos volg in statistiese terme voorgestel word:

$$H_0 : \mu_1 = \mu_2 = \mu_3$$

$$H_1 : \mu_1 \neq \mu_2 \neq \mu_3$$

(Everitt, 1996)

waar μ_1 = gemiddelde psigologiese weerbaarheidtellings van die populasie kinders in hulle laat middelkinderjare wie se ouers nog getroud is (intakt)

waar μ_2 = gemiddelde psigologiese weerbaarheidtellings van die populasie kinders in hulle laat middelkinderjare wie se ouers geskei is

waar μ_3 = gemiddelde psigologiese weerbaarheidtellings van die populasie kinders in hulle laat middelkinderjare wie se ouers weer getrou het (hersaamgestel).

Vervolgens word oorgegaan tot die bespreking van die statistiese prosedure.

4.5 STATISTIESE PROSEDURE

Volgens die gestelde hipotese (kyk paragraaf 4.4) word beoog om diegene wat uit intakte, geskeide en hersaamgestelde gesinstrukture kom ten opsigte van hulle psigologiese weerbaarheid te vergelyk. Gevolglik is dit duidelik dat hier met een onafhanklike, maar met verskeie afhanklike veranderlikes gewerk word. Volgens Tabachnick en Fidell (1989) is 'n eenrigting meerveranderlike variansie-ontleding (*oneway MANOVA*) in hierdie omstandighede die aangewese statistiese tegniek.

Indien 'n beduidende resultaat (F-waarde) met die MANOVA-ontledings verkry sou word, sal die analise met eenveranderlike variansie-ontledings opgevolg word op elk van die afhanklike veranderlikes. Aangesien die onafhanklike veranderlike (gesinsamestelling) uit meer as twee subgroepe bestaan, sal die Scheffé-prosedure benut word om te bepaal watter van die subgroepe se gemiddelde tellings op die afhanklike veranderlikes statisties beduidend verskil.

Die 1%-peil van beduidendheid word in hierdie studie gebruik. Om egter ook uitspraak te lewer oor die **praktiese** belang van statisties beduidende resultate wat met die ondersoek gevind sou word, sal ook na die praktiese beduidendheid van die resultate gekyk word. As maatstaf van praktiese beduidendheid sal effekgroottes bereken word. Cohen (Steyn, 1999) verskaf inligting oor die metode waarvolgens die effekgroottes in bepaalde omstandighede bereken kan word asook riglyne vir die beoordeling van die effekgroottes.

In hierdie ondersoek word meer as twee populasiegemiddeldes vergelyk en soos vroeër aangetoon, sal eenrigting variansie-ontledings vir hierdie doel uitgevoer word. In hierdie geval sal die effekgroottes soos volg bepaal word:

$$f = \sqrt{k - 1 / N - k} \cdot \sqrt{F}$$

Ten einde hierdie effekgroottes te interpreteer, kan die volgende riglynewaardes gebruik word:

$f = 0,1$: klein effek

$f = 0,25$: medium effek

$f = 0,4$: groot effek

Voorgenoemde riglynwaardes sal telkens gebruik word om die praktiese beduidendheid van die verkreeë resultate te beoordeel.

Daar sal nou oorgegaan word tot die bespreking van die resultate.

HOOFSTUK 5

RESULTATE EN BESPREKING VAN RESULTATE

5.1 INLEIDING

Voordat oorgegaan word om die navorsingshipotese statisties te ondersoek, word in tabel 5.1 enkele beskrywende statistieke (gemiddeldes en standaardafwykings) vir die drie groepe rakende al die afhanklike veranderlikes aangetoon.

Tabel 5.1: Beskrywende statistiek (gemiddeldes en standaardafwykings) vir alle relevante afhanklike veranderlikes volgens die drie groepe

Veranderlike	Intakt			Geskei			Hersaamgestel		
	N	X	S	N	X	S	N	X	S
PH 1	49	12,10	3,00	53	11,21	3,08	35	12,80	2,30
PH 2	50	12,24	3,20	53	11,62	2,85	35	12,54	3,05
PH 3	50	8,38	3,14	53	8,58	2,96	35	8,00	3,08
PH 4	50	9,24	3,12	53	7,98	3,40	35	8,97	3,23
PH 5	50	7,32	2,47	53	6,87	2,61	35	7,74	2,43
PH 6	50	8,28	1,62	53	7,36	2,72	35	8,14	1,72
PVK-C	50	3,30	1,04	53	3,17	1,12	36	2,86	0,99
PVK-A	50	2,62	1,14	53	2,38	1,20	36	2,44	0,84
PVK-E	50	2,56	1,33	53	2,19	1,37	35	2,57	1,29
PVK-I	50	1,54	1,01	53	1,94	0,99	36	1,61	1,13
PVK-Q ₃	50	3,10	0,81	53	2,94	1,29	36	2,94	1,35
PVK-D	49	2,33	1,16	53	2,64	1,16	36	2,72	1,00
PVK-B	50	4,02	1,12	53	3,64	1,24	36	4,50	1,16
Lokus (intern)	50	22,98	4,44	52	21,46	4,34	36	21,44	4,57
Kreatiwiteit	50	97,12	58,32	53	77,64	59,14	36	92,39	48,10
SOS 1	50	52,92	6,93	53	53,21	9,54	36	51,94	6,17
SOS 2	50	28,76	4,53	53	29,02	4,76	36	29,17	5,09
SOS 3	50	28,86	4,50	53	29,08	4,06	36	28,33	4,05
Simptoom 1	49	1,45	2,37	53	2,53	3,12	36	1,83	2,44
Simptoom 2	49	0,67	1,64	53	0,89	1,75	36	1,00	1,74
Simptoom 3	49	0,12	0,39	52	0,35	0,74	36	0,50	1,13
Simptoom 4	49	0,33	0,63	53	0,45	1,07	36	0,47	0,77
Simptoom 5	49	0,27	0,45	53	0,45	0,50	36	0,36	0,49
Simptoom 6	49	0,27	0,57	53	0,53	0,75	36	0,44	0,73
Simptoom 7	49	0,20	0,41	53	0,34	0,55	36	0,42	0,50
Simptoom 8	49	0,18	0,49	53	0,45	0,70	36	0,36	0,59
Simptoom 9	49	0,12	0,73	53	0,09	0,35	36	0,08	0,28
Simptoom 10	49	0,61	1,60	53	1,75	2,29	36	0,69	1,26
Simptoom 11	49	0,27	1,08	53	0,75	1,70	36	0,72	1,21
Simptoom 12	49	0,51	0,82	53	0,64	1,02	36	0,36	0,68
Simptoom 13	49	0,39	1,26	53	0,45	0,93	36	0,31	1,09
Simptoom 14	49	0,00	0,00	53	0,04	0,19	36	0,03	0,17
Simptoom 15	50	0,00	0,00	53	0,00	0,00	36	0,00	0,00

Daar sal vervolgens oorgegaan word om die gestelde hipotese (sien paragraaf 4.4) te ondersoek. Die inligting word in die volgende paragraaf bespreek.

5.2 HIPOTESETOETSING

Die MANOVA-prosedure is met behulp van die SAS-rekenaarprogrammatuur (SAS Institute, 1985) uitgevoer en die resultate verskyn in tabel 5.2.

Tabel 5.2: Manova F-waardes vir die toets van hoofeffek gesinsamestelling

Bron	F-waarde+	v	p
Gesinsamestelling	1,09	64; 194	0,0049*

* $p \leq 0,01$

+ Hotelling-Lawley-toetsgrootheid is gebruik

Uit tabel 5.2 blyk dat daar verskille in die gemiddeldes van die afhanklike veranderlikes voorkom vir die drie groepe, naamlik intakte, geskeide en hersaamgestelde gesinne wat op die 1%-peil beduidend is. Die nulhipotese kan dus ten gunste van die alternatiewe hipotese verwerp word.

Noudat dit bekend is dat verskille in die groepgemiddeldes vir die drie groepe voorkom, is dit belangrik om die aard van hierdie verskille te bepaal - met ander woorde ten opsigte van *watter afhanklike veranderlikes* is daar beduidende verskille en tweedens *watter* van die drie groepe verskil beduidend.

Vir hierdie doel is eenrigting variansie-ontledings, ook met behulp van die SAS-rekenaarprogrammatuur, uitgevoer en die resultate verskyn in tabel 5.3. In die laaste kolom word ook die effekgroottes (f) aangedui.

Tabel 5.3: Resultate van eenrigting variansie-ontledings met gesinsamestelling as onafhanklike veranderlike ($\nu = 2$)

Veranderlike	F	P	t
PH 1	3,81	0,0246*	0,24
PH 2	0,91	0,4033	0,12
PH 3	0,34	0,7118	0,07
PH 4	1,62	0,2028	0,15
PH 5	1,33	0,2673	0,14
PH 6	2,50	0,0861	0,19
PVK-C	1,49	0,2302	0,15
PVK-A	1,14	0,3245	0,13
PVK-E	1,22	0,2980	0,13
PVK-I	1,59	0,2086	0,15
PVK-Q ₃	0,20	0,8204	0,05
PVK-D	1,11	0,3321	0,13
PVK-B	5,98	0,0033**	0,30
Lokus (intern)	2,28	0,1065	0,18
Kreatiwiteit	1,07	0,3455	0,13
SOS 1	0,43	0,6528	0,08
SOS 2	0,10	0,9080	0,04
SOS 3	0,34	0,7118	0,07
Simptoom 1	1,44	0,2397	0,15
Simptoom 2	0,48	0,6212	0,08
Simptoom 3	2,63	0,0757	0,20
Simptoom 4	0,56	0,5746	0,09
Simptoom 5	1,61	0,2043	0,15
Simptoom 6	1,94	0,1473	0,17
Simptoom 7	1,69	0,1884	0,16
Simptoom 8	2,14	0,1222	0,18
Simptoom 9	0,07	0,9349	0,03
Simptoom 10	4,92	0,0087**	0,27
Simptoom 11	1,64	0,1980	0,16
Simptoom 12	0,59	0,5535	0,09
Simptoom 13	0,18	0,8381	0,05
Simptoom 14	0,62	0,5402	0,10
Simptoom 15+	-	-	-

+ almal het waarde van 0 behaal

** $p \leq 0,01$

* $p \leq 0,05$

Dit is vanuit tabel 5.3 duidelik dat verskille in groepgemiddeldes vir die drie groepe rakende drie van die psigologiese weerbaarheidveranderlikes voorkom, naamlik Piers-Harris Subskaal 1 (gedrag), PVK-B (minder intelligent – meer intelligent) en Simptoomskaal 10 (depressie, distimie) wat statisties beduidend is. Die verskille rakende PVK-B (minder intelligent – meer intelligent) en simptoomskaal 10 (depressie, distimie) is op die 1%-peil terwyl die verskille rakende die Piers-Harris Subskaal 1 (gedrag) op die 5%-peil beduidend is. Wanneer na die effekgroottes gekyk word, is dit duidelik dat al drie hierdie veranderlikes 'n medium effekgrootte toon. Die resultate se praktiese waarde kan dus as van medium belang beskou word.

Aangesien hier drie groepe (intakt, geskei en hersaamgestel) ter sprake is, moet 'n post *t*-toets, naamlik die Scheffé-toets gedoen word ten einde die spesifieke groepverskille te identifiseer en die resultate rakende Piers-Harris 1-gedrag word in die volgende tabel getoon.

Tabel 5.4: Scheffé-resultate rakende Piers-Harris 1-gedrag en gesinsamestelling as onafhanklike veranderlike

Groepe wat verskil	N	X	s	Groepe
Geskei van hersaamgestel	49	12,10	3,00	Getroud
	53	11,21	3,08	Geskei
	35	12,80	2,30	Hersaamgestel

Volgens die Scheffé-resultate verskil die kinders van hersaamgestelde gesinne se gemiddelde Piers-Harris Subskaal 1-telling (gedrag) statisties beduidend van dié van die adolessente uit geskeide gesinne. By nadere ondersoek blyk dit dat die kinders vanuit hersaamgestelde gesinne 'n beduidend hoër gemiddelde telling op Piers-Harris Subskaal 1 (gesin) behaal het. Die Piers-Harris Subkaal 1, dui op die kind se evaluasie van hom-/haarself in terme van sy/haar gedrag. Enkele voorbeelde van vrae wat ten opsigte van Subskaal 1, gevra word, handel byvoorbeeld daarvoor of die kind ervaar dat sy/haar ouers trots is op hom/haar. Nog 'n voorbeeld is of die kind hom-/haarself as 'n goeie mens beskou; en of die kind die reëls tuis nakom. Die feit dat kinders uit hersaamgestelde

gesinne 'n beduidend hoër telling ten opsigte van die Piers-Harris Subskaal 1 (gedrag) behaal het, dui moontlik daarop dat kinders uit hersaamgestelde gesinne meer positiewe terugvoer rakende gedrag as kinders uit geskeide gesinne ontvang. Uit die literatuur blyk dit byvoorbeeld dat die toesighoudende ouer na afloop van die egskeiding, gemoedskommeling beleef. Ouers het ook toenemend minder tyd na afloop van die egskeiding, aangesien die toesighoudende ouer nou al die take, wat voorheen deur die vader en moeder behartig is, alleen moet behartig (Muller, 1998). Verskeie navorsers het bevind dat die kwaliteit van die ouer-kind-verhouding gedurende die egskeiding en in die tydperk na die egskeiding, verswak (Hetherington et al., 1993; Kliewer et al., 1996; Kline et al., 1991). ('n Moontlike afleiding sou dus kon wees dat daar ook 'n afname in positiewe terugvoer met betrekking tot die kind se gedrag plaasvind.) Wanneer die toesighoudende ouer weer in die huwelik tree, is daar weereens twee ouers beskikbaar, en dus ook meer ruimte vir positiewe terugvoer. 'n Hegte verhouding met 'n stiefouer kompenseer vir die afname in affeksie van die toesighoudende ouer. Die stiefouer verlig in baie gevalle die werkslaste van die enkelouer-gesin en die toesighoudende ouer het dus meer tyd beskikbaar vir die kind (Brand et al., 1988). Gevolglik kry die kind vanuit 'n hersaamgestelde gesin in vergelyking met die kind uit 'n geskeide gesin, moontlik meer positiewe terugvoer met betrekking tot sy/haar gedrag. Die Scheffé-resultate dui daarop dat hersaamgestelde van geskeide gesinne ten opsigte van die Piers-Harris Subskaal 1-telling (gedrag) verskil, maar ook dat daar geen verskille tussen kinders uit hersaamgestelde en getroude gesinne is nie. 'n Moontlike rede hiervoor is die feit dat daar in laasgenoemde twee groepe twee ouers beskikbaar is, wat met ander woorde positiewe terugvoer met betrekking tot die kind se gedrag kan gee.

Die resultate rakende die Scheffé-toets vir die veranderlike PVK-B (minder intelligent – meer intelligent) word in tabel 5.5 getoon.

Tabel 5.5: Scheffé-resultate rakende PVK-B (minder intelligent – meer intelligent) en gesinsamestelling as onafhanklike veranderlike

Groepe wat verskil	N	X	s	Groepe
Geskei van hersaamgestel	50	4,02	1,12	Getroud
	53	3,64	1,24	Geskei
	36	4,50	1,16	Hersaamgestel

Volgens die Scheffé-resultate verskil die kinders van hersaamgestelde gesinne se gemiddelde PVK-B-telling statisties beduidend van dié van die kinders uit geskeide gesinne. By nadere ondersoek blyk dit dat die kinders vanuit hersaamgestelde gesinne 'n beduidend hoër gemiddelde telling op PVK-B as diegene vanuit geskeide gesinne behaal het. Die afleiding sou dus uit die spesifieke resultate gemaak kon word dat kinders vanuit hersaamgestelde gesinne, intellektueel sterker is as kinders uit geskeide gesinne. Die navorser is egter van mening dat toevalligheid 'n groot rol hier gespeel het en dat die betrokke bevindinge verder ondersoek behoort te word.

Die resultate rakende die Scheffé-toets vir die veranderlike simptoonskaal 10 (depressie; distimie) word in tabel 5.6 getoon.

Tabel 5.6: Scheffé-resultate rakende simptoonskaal 10 (depressie; distimie) en gesinsamestelling as onafhanklike veranderlike

Groepe wat verskil	N	X	S	Groepe
Getroud van geskei	49	0,61	1,60	Getroud
	53	1,75	2,28	Geskei
	36	0,69	1,26	Hersaamgestel

Volgens die Scheffé-resultate verskil die kinders van getroude gesinne se gemiddelde simptoonskaal 10-telling (depressie; distimie) statisties beduidend van dié van die kinders uit geskeide gesinne. By nadere ondersoek blyk dit dat die kinders vanuit geskeide gesinne 'n beduidend hoër gemiddelde telling op simptoonskaal 10 (depressie; distimie)

behaal het - met ander woorde die voorkoms van depressiewe simptome kom meer dikwels voor by kinders uit geskeide as intakte gesinne. Zubernis et al. (1999) voer aan dat depressie by kinders, een van die mees algemene reaksies op egskeiding is. Oppawsky (1997) bevestig ook die bevindinge van die betrokke navorsing, naamlik dat kinders wat aan egskeiding as stressor blootgestel is, meer depressief is as kinders wat uit intakte gesinne kom.

5.3 SAMEVATTING

Die doel van die studie was om te bepaal of kinders in die drie groepe, naamlik intakte, geskeide en hersaamgestelde gesinne, ten opsigte van psigologiese weerbaarheid verskil. Dit het die navorser ook ten doel gestaan om te bepaal ten opsigte van watter van die komponente van psigologiese weerbaarheid, indien enige, beduidende verskille tussen die drie groepe aanwesig is.

Nie-eksperimentele navorsing is in die studie ter sprake en 'n kriteriumgroeponwerp is gebruik. Ses meetinstrumente soos in afdeling 4.3 bespreek, is gebruik. Die statistiese metode wat gebruik is om data te ontleed is 'n eenrigting meerveranderlike variansie-ontleding (eenrigting MANOVA) (Tabachnick & Fidell, 1989). Daarna is eenveranderlike variansie-ontledings gedoen ten einde eerstens te bepaal vir watter afhanklike veranderlikes daar beduidende verskille in gemiddelde tellings voorkom en tweedens watter van die groepe se gemiddelde tellings beduidend verskil. Die Scheffé-resultate het daarop gedui dat die kinders vanuit hersaamgestelde gesinne 'n hoër gemiddelde telling ten opsigte van selfkonsep op die Piers-Harris Subskaal 1-telling (gedrag) behaal het as kinders vanuit geskeide gesinne. Verder het die resultate ook getoon dat kinders wat aan egskeiding blootgestel is 'n hoër gemiddelde telling ten opsigte van Simptoomskaal 10 (major depressie en distimie) behaal het as kinders uit intakte gesinne. Hierdie resultate stem ooreen met aannames wat uit die literatuur gemaak is.

Slegs geringe verskille bestaan dus tussen die groepe met betrekking tot psigologiese weerbaarheid. Die navorser sou egter verwag dat groter verskille spesifiek tussen kinders uit geskeide en hersaamgestelde gesinne ten opsigte van psigologiese weerbaarheid

moes wees, veral in die lig daarvan dat daar na egskeiding 'n afname in die kwaliteit van die ouer-kind-verhouding en sosiale ondersteuning is en ouers na 'n egskeiding meer depressief is (Belsky et al., 1984).

Moontlike faktore wat daartoe kon bydra dat die verskille nie so beduidend was nie, is die keuse van die steekproef, naamlik 'n beskikbaarheidssteekproef. Dit is moontlik dat dié ouers wat wel toestemming gee dat hul kinders aan navorsing deelneem, eienskappe in gemeen het. Ouers wat min of geensins by hulle kinders betrokke is nie of ouers met gesinsprobleme, kon toestemming geweier het, wat ook 'n rede kon wees waarom so min kinders vanuit hersaamgestelde en geskeide gesinne betrokke was. 'n Ander rede behels die feit dat geen inligting verskaf is met betrekking tot hoe lank gelede die egskeiding plaasgevind het nie. Wallerstein en Kelly (1980) het bevind dat egskeiding sowel chroniese as akute gevolge vir kinders inhou. Dié navorsers is van mening dat kinders gedurende die eerste twee jaar na die egskeiding meer gedragsprobleme ervaar, terwyl gevoelens van hartseer en woede veel langer kan voortduur. Muller (1998) noem dat kinders veral gedurende die eerste jaar na die egskeiding aanpassingsprobleme ervaar, maar dat daar wel in die opeenvolgende jare 'n ewilibrum, waartydens die kind aanpas, bereik word. Omdat daar nie 'n enkele meetinstrument vir psigologiese weerbaarheid bestaan nie, heers daar tans nog onsekerheid of die konstrakte van psigologiese weerbaarheid wel ten volle gemeet is.

5.3.1 Aanbevelings

In die lig daarvan dat daar van so 'n klein steekproef gebruik gemaak is en dit moontlik 'n invloed op die resultate kon hê, sou dit sinvol wees om hierdie navorsing met 'n groter steekproef te herhaal.

Die meetinstrumente met betrekking tot psigologiese weerbaarheid behoort meer in diepte nagevors te word en die ontwikkeling van 'n enkele meetinstrument wat die konstrakte van psigologiese weerbaarheid meet, sou moontlik meer akkurate resultate tot gevolg hê.

Ten slotte is dit belangrik dat die verskil in psigologiese weerbaarheid by geskeide en hersaamgestelde gesinne bepaal sou word na die verloop van 'n bepaalde tyd (byvoorbeeld 18 maande na 'n egskeiding).

OPSOMMING

Die doel van die betrokke studie was om ondersoek in te stel of daar verskille in psigologiese weerbaarheid by kinders uit onderskeidelik intakte, geskeide en hersaamgestelde gesinne, is.

Psigologiese weerbaarheid as nuwe konstruk in die veld van die sosiale wetenskappe is ondersoek. In die verlede was gefokus op die patogene beskouing van die mens. Psigologiese weerbaarheid daarteenoor is 'n fortogenese konstruk wat fokus op sterkpunte. Die konstruk impliseer eerstens die positiewe hantering van teespoed, tweedens die oortreffing van onuitstaanbare gebeure en derdens stel dit die individu in staat om verder as sy huidige vlak van funksionering te ontwikkel. Beskermingsfaktore wat bydra tot psigologiese weerbaarheid sluit onder meer eksterne ondersteuningsbronne, interne persoonlike sterktes en sosiale-interpersoonlike vaardighede in.

Om wel psigologies weerbare eienskappe te ontwikkel het die kind 'n ondersteuningsnetwerk nodig, die gesin vertolk hier 'n kardinale rol. 'n Gelukkige intakte gesin hou baie voordele vir die kind in, en verpligtinge en verantwoordelikhede ten opsigte van kinders word deur beide ouers behartig. Albei ouers tree as geslagsrolidentiteite vir kinders op, en dissipline word deur konsekwentheid gekenmerk. Die intakte gesin is 'n raamwerk waarbinne 'n kind ontwikkel en vaardighede bemeester.

Die intakte gesin lewer 'n groot bydrae in terme van die normale ontwikkeling van die kind, maar daar moet ook in ag geneem word dat die gesin soms die hooforsaak van probleme by kinders is. Egskeiding is byvoorbeeld 'n faktor wat baie negatiewe gevolge vir 'n kind kan inhou. Die ouer-kind-verhouding is van kardinale belang in die normale verloop van ontwikkeling by die kind. Egskeiding het egter 'n nadelige invloed op die kwaliteit van die ouer-kind-verhouding, en het ook 'n groot impak op die kind se inter- en intra-psigiese funksionering. Kontekstuele faktore soos die ouderdom en geslag van die kind asook die aanpassing van die ouer en die beskikbaarheid van ondersteuningsbronne speel 'n groot rol in die aanpassing van die kind.

Binne 'n tydperk van ongeveer drie jaar na 'n egskeiding is die meerderheid volwassenes aangepas en gereed vir 'n nuwe liefdesverhouding. Kinders is aan die besluit van hul ouers uitgelewe, ten spyte daarvan of emosionele ekwilibrium bereik is, of nie. Kinders moet vir 'n tweede keer by veranderinge aanpas en kan verwerping, verlies en rou ervaar. Lojaliteitskwessies is vir kinders van hersaamgestelde gesinne 'n groot bron van spanning. Dit is dus duidelik dat stressore soos egskeiding of stiefouer-gesinne 'n impak op die kind se algehele funksionering kan hê, en so-ook die kind se psigologiese weerbaarheid kan beïnvloed.

Skole uit vyf provinsies, naamlik Gauteng, Kwazulu-Natal, Mpumalanga, Noordwes en die Vrystaat is vir die studie geselekteer. Die steekproef het bestaan uit kinders in hul middelkinderjare en was verteenwoordigend van alle bevolkingsgroepe. Die finaalsaamgestelde ondersoekgroep het uit onderskeidelik 50 kinders uit intakte gesinne, 53 kinders uit geskeide gesinne en 36 kinders uit hersaamgestelde gesinne bestaan. Psigologiese weerbaarheid tussen die drie groepe is met mekaar vergelyk. Die data is statisties ontleed deur gebruik te maak van 'n eenrigting meerveranderlike variansie-ontleding, waarna ook eenveranderlike variansie-ontledings gedoen is om te bepaal by watter afhanklike veranderlikes daar beduidende verskille in gemiddelde tellings voorkom en tweedens watter groepe se gemiddelde tellings beduidend verskil. Die Scheffé-resultate het daarop gedui dat kinders vanuit hersaamgestelde gesinne 'n hoër gemiddelde telling op die Piers-Harris Subskaal 1 – telling (gedrag) behaal het, as kinders vanuit geskeide gesinne. Verder het die resultate ook getoon dat kinders wat aan egskeiding blootgestel is 'n hoër gemiddelde telling ten opsigte van Simptoomskaal 10 (major depeessie en distimie) behaal het, as kinders uit intakte gesinne. Die resultate het dus slegs geringe verskille met betrekking tot psigologiese weerbaarheid tussen die drie groepe gesuggereer.

SUMMARY

The object of this survey was to establish whether there are differences in resilience between children who respectively come from intact, divorced or reconstructed families.

Resilience, as a new construct in the field of social sciences, was investigated. In the past, the focus was mainly on a pathogenic view of mankind. Resilience, on the other hand, is a fortigenic view focussing on strengths instead. Resilience firstly implies the positive handling of stress, secondly the overcoming intolerable occurrences and thirdly it enables the individual to develop beyond his present level of functioning. Protective factors contributing towards resilience include external support systems, internal strengths and social interpersonal abilities.

To develop resilience, a child needs a support system. The family plays an important role in this. Happy and intact families hold many advantages for a child tremendously, with both parents sharing the responsibility and obligations with respect to the children. Both parents fulfill the gender-role identities for the children and discipline has a consistent and consequent quality. An intact family provides a framework in which a child can develop and master necessary skills.

An intact family contributes to a large degree towards the normal development of the child, but it must also be taken into consideration that the family can also act as the main contributor towards the problems that a child experiences. Divorce for instance can negatively impact on a child. The parent-child relationship is cardinal in the normal development of a child. Divorce negatively influences the quality of the parent-child relationship which is of cardinal importance and impacts largely on the child's inter and intra psychological functioning. Contextual factors, such as the age and gender of a child, as well as the adjustment of the parent after the divorce, and the availability of support systems play a major role in the child's adjustment.

It takes approximately three years for an adult to adjust to a divorce and be ready for a new romantic relationship. Children, however, are subjected to the decisions of their parents, irrespective of whether or not emotional equilibrium has been reached. Children are expected to adjust to change for a second time, they may also experience feelings of

loss, rejection and sorrow. Loyalty issues contribute greatly to the stress experienced by children in reconstructed families. From this it becomes clear that stressors such as divorce or a stepparent family can greatly impact upon a child's general level of functioning and influence the child's resilience.

Schools from five provinces, namely Gauteng, Kwazulu-Natal, Mpumalanga, North-West and the Free State were selected to partake in this study. The children in their middle childhood from all population groups were selected to form the research sample. The final survey group comprised 50 children from intact families; 53 children from divorced families and 36 children from reconstructed families. The resilience of the respective groups were compared with another. The data was statistically analyzed using a oneway MANOVA, after which a single factor analyses of variance was used to determine which of the dependant variables showed a significant difference with respect to their mean scores, and secondly, to establish which groups differ significantly with respect to their mean scores. The Scheffé-results showed that children from reconstructed families attained a higher mean score on the Piers-Harris sub scale 1-score (behavior), with reference to self-image, than did children from divorced families. Results furthermore showed that children, who were exposed to divorce, attained a higher mean score pertaining to the Symptom Scale 10 (major depression and dysthymia) than did children from intact families. The results thus suggest that only marginal differences exist between the resilience of the three groups.

BRONNELYS

Allen, J.R. (1998). Of resilience, vulnerability, and a woman who never lived. *Child and Adolescent Psychiatric Clinics of North America*, 7(1), 53-71.

Amato, P.R. & Booth, A. (1996). A prospective study of divorce and parent-child relationships. *Journal of Marriage and the Family*, 58(5), 356-365.

Anthony, E.J. (1987). Risk, vulnerability, and resilience. In E.J. Anthony & B.J. Cohler (Eds.), *The invulnerable child* (pp. 3-47). New York: Guilford.

Anthony, E.J. & Cohler, B.J. (1987). *The invulnerable child*. New York: Guilford.

Antonovsky, A. (1979). *Health, stress and coping*. Jossey-Bass: San Francisco.

Antonovsky, A. (1987). *Unravelling the mystery of health: How people manage stress and stay well*. Jossey-Bass: San Francisco.

Antonovsky, A. (1992). Can attitudes contribute to health? *Advances: The Journal of Mind-Body Health*, 8(4), 33-49.

Badenhorst, E. (2000/05/28). Feitlik geen aanduiding dat misdaad aan die afneem is. *Rapport*, p.11.

Barnard, C.P. (1994). Resilience: A shift in our perception? *American Journal of Family Therapy*, 22, 135-144.

Belsky, J., Lerner, R.M. & Spanier, J.B. (1984). *The child in the family*. London: Addison-Wesley Publishing Company.

Benard, B. (1995). Fostering resiliency in kids. *Educational Leadership*, 51(3), 44-48.

Benedek, E.P. & Brown, C.F. (1995). *How to help your child overcome divorce*. London: American Psychiatric Press.

Black, M.M. & Krishnakumar, A. (1998). Children in low-income urban settings - interventions to promote mental health and well-being. *American Psychologist*, 53(6), 635-646.

Botha, A., Van Ede, D.M. & Piek, J.P. (1990). Die kleutertydperk. In D.A. Louw (Red.), *Menslike ontwikkeling* (pp. 243-319). Pretoria: HAUM-Tersiër.

Brand, E., Clingempeel, W.G. & Bowen-Woodward, K. (1988). Family relationships and children's psychological adjustment in stepmother and stepfather families. In E.M. Hetherington & J.D. Arasteh (Eds.), *Impact of divorce, single parenting and stepparenting on children* (pp. 299-324). New Jersey: Erlbaum Publishers.

Bray, J.H. (1988). Children's development during early remarriage. In E.M. Hetherington & J.D. Arasteh (Eds.), *Impact of divorce, single parenting and stepparenting on children* (pp. 279-298). New Jersey: Erlbaum Publishers.

Brooks, R.B. (1994). Children at risk: fostering resilience and hope. *American Journal of Orthopsychiatry*, 64(4), 545-553.

Brubeck, D. & Beer, J. (1992). Depression, self-esteem, suicide ideation, death anxiety, and grade point average in high school students of divorced and nondivorced parents. *Psychological Reports*, 74(3), 755-763.

Christiansen, J. & Christiansen, J.L. (1997). Using protective factors to enhance resilience and school success for at-risk students. *Intervention in School & Clinic*, 33(2), 86-90.

Clapp, G. (1992). *Divorce and new beginnings*. New York: Wiley & Sons.

Cohen, O. & Ronen, T. (1999). Young children's adjustment to their parents' divorce as reflected in their drawings. *Journal of Divorce & Remarriage*, 30(1/2), 47-69.

Coleman, M.F. & Brodtkin, A.M. (1996). What makes a child resilient? *Instructor*, 105, 28-29.

Cowen, E.L. & Work, W.C. (1988). Resilient children, psychological wellness, and primary prevention. *American Journal of Community Psychology*, 16(4) 591-595.

Cummings, M.E., Davies, P.T. & Simpson, K.S. (1994). Marital conflict, gender, and children's appraisals and coping efficacy as mediators of child adjustment. *Journal of Family Psychology*, 8(2), 141-149.

Demos, E.V. (1989). Resiliency in infancy. In T.H. Dugan & R. Coles (Eds.), *The child in our times: Studies in the development of resilience* (pp. 3-23). New York: Brunner/Mazel.

Doll, B. & Lyon, M.A. (1998). Risk and resilience. Implications for the delivery of educational and mental health services in schools. *School Psychology Review*, 27(3), 348-357.

Domisse, J. (1999/10/21). HIV/vigs kan bevolkingsaanwas verminder. *Beeld*. p.6.

Dubow, E.F. & Ullman, D.G. (1989). Assessing social support in elementary school children: the survey of children's social support. *Journal of Clinical Child Psychology*, 18(1), 52-64.

Du Toit, L. & Madge, E.M. (1991). Handleiding vir die Persoonlikheidsvraelys vir kinders. Pretoria: Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing.

Engle, P.L., Castle, S. & Menon, P. (1996). Child development: vulnerability and resilience. *Child Development*, 43(5), 621-635.

Everitt, B.S. (1996). *Making sense of statistics in psychology*. Oxford: Oxford University Press.

Forehand, R., Neighbors, B., Devine, D. & Armistead, L. (1994). Interparental conflict and parental divorce: the individual, relative, and interactive effects on adolescents across four years. *Family Relations*, 43, 387-393.

Gadow, K.D. & Sprakfin, J. (1998). *Child Symptom Inventory 4: Screening manual*. New York: Checkmate Plus.

Gerdes, L.C. & Van Ede, D.M. (1992). Volwassenheid. In D.A. Louw (Red.), *Menslike ontwikkeling* (pp. 473-547). Pretoria: HAUM-Tersiër.

Glantz M.D. & Johnson, J.L. (1999). *Resilience in development: positive life adaptations*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.

Glantz, M.D. & Sloboda, Z. (1999). Analysis and reconceptualization of resilience. In M.D. Glantz en J.L. Johnson (Eds.), *Resilience in development: positive life adaptations* (pp. 109-128). New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.

Gous, F. (2000/05/07). Vigs word ekonomie se aartsvyand. *Rapport*, p.3.

Grollman, E.A. (1969). *Explaining divorce to children*. Boston: Beacon Press.

Grotberg, E.H. (1995a). The international resilience project: research, application and policy. Retrieved from Web <http://resilnet.uiuc.edu/library/grotb95a.html>. 3/5/00

Grotberg, E.H. (1995b). A guide to promote resilience in children: strengthening the human spirit. Retrieved from Web <http://resilnet.uiuc.edu/library/grotb95b.html>. 3/5/00

Grotberg, E.H. (1997, May). 'The international resilience research project'. Unpublished paper, Citivan International Research Center.

Grotberg, E.H. (1998). The international resilience research project. Retrieved from Web <http://resilnet.uiuc.edu/library/grotb98a.html>. 3/5/00

Hampson, J.E. & Rahman, M.A. (1998). Project self. *Urban Education*, 33(1), 24-34.

Hardey, M. & Crow, G. (1991). *Lone parenthood*. New York: Harvester Wheatsheaf.

Hauser, S.T., Vieyra, M.B., Jacobson, A.M. & Wertlieb, D. (1989). Family aspects of vulnerability and resilience in adolescence: a theoretical perspective. In T.H. Dugan & R. Coles (Eds.), *The child in our times: Studies in the development of resilience* (pp. 109-127). New York: Brunner/Mazel.

Hetherington, E. M. (1987). Family relations six years after divorce. In T. Pasley & M. Ihinger-Tallman (Eds.), *Remarriage & stepparenting: Current research and theory* (pp. 185-205). New York: Guilford Press.

Hetherington, E. M. & Arasteh, J.D. (1988). *Impact of divorce, single parenting, and stepparenting on children*. New Jersey: Erlbaum Publishers.

Hetherington, E.M., Law, T.C. & O'Connor, T.G. (1993). Divorce: challenges, changes and new chances. In F. Walsh (Ed.), *Normal family processes* (pp. 208-234). New York: The Guilford Press.

Hodges, W.F. (1991). *Interventions for children of divorce. Custody, access, and psychotherapy* (2nd ed.). New York: John Wiley & Sons.

Huysamen, G.K. (1983). *Inferensiële statistiek en navorsingsontwerp: 'n inleiding*. Kaapstad: Academica.

Jekielek, S.M. (1998). Parental conflict, marital disruption and children's emotional well-being. *Social Forces*, 76(3), 905-935.

Jonker, K. (1999/10/29). Die jongste misdaadprentjie in SA. *Patriot*, p.3.

Kaplan, H.B. (1999). Toward an understanding of resilience. In M.D. Glantz & J.L Johnson (Eds.), *Resilience in development: positive life adaptations* (pp. 17-84). New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.

- Kaslow, F.W. & Schwartz, L.L. (1987). *The dynamics of divorce: a life cycle perspective*. New York: Brunner/Mazel.
- Keeton, C. (1999/08/27). Parties unite to confront aids. *Sowetan*, p.11.
- King, V. (1994). Nonresident father involvement and child well-being. *Journal of Family Issues*, 15(1), 78-96.
- Kliewer, W., Fearnow, M.D. & Miller, P.A. (1996). Coping socialization in middle childhood: tests of maternal and paternal influences. *Child Development*, 67, 2338-2351.
- Kline, M., Johnston, J.R. & Tschann, J.M. (1991). The long shadow of marital conflict: a model of children's postdivorce adjustment. *Journal of Marriage and the Family*, 53, 297-309.
- Krovetz, M.L. (1999). Fostering resiliency. *Thrust for Educational leadership*, 28, 28-31.
- Kruger, K (1999/11/24). Vyftig persent van getoetsde bloed besmet. *Die Volksblad*, p.2.
- Kumpfer, K.L. (1999). Factors and processes contributing to resilience: the resilience framework. In M.D. Glantz & J.L Johnson (Eds.), *Resilience in development: positive life adaptations* (pp. 179-224). New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Loevinger, J. (1976). *Ego development*. San Francisco: Jossey- Bass.
- Louw, D.A. (1990). *Menslike ontwikkeling*. Pretoria: HAUM-Tersiër.
- Louw, D.A., Schoeman, W.J., Van Ede, D.M. & Wait, J. (1990). Die middelkinderjare. In D.A. Louw (Ed.), *Menslike ontwikkeling* (pp. 325-388). Pretoria: HAUM-Tersiër.
- Luthar, S.S. & Zigler, E. (1991). Vulnerability and competence: a review on resilience in childhood. *American Orthopsychiatric Association*, 1-18.

Masten, A.S. & Coatsworth, J.D. (1998). The development of competence in favourable and unfavourable environments – Lessons from research on successful children. *American Psychologist*, 53(2), 205-220.

McMillan, J.H. & Reed, D.F. (1994). At-risk students and resiliency: factors contributing to academic success. *Clearing House*, 67(3), 137-140.

Meyer, W.F. (1990). Basiese konsepte van ontwikkelingspsigologie. In D.A. Louw (Red.), *Menslike ontwikkeling* (pp. 3-47). Pretoria: HAUM-Tersiër.

Meyers, H.F. & Taylor, S. (1998). Family contributions to risk and resilience in African American children. *Journal of Comparative Family Studies*, 215-219.

Morrison, D.R. & Cherlin, A.J. (1995). The divorce process and young children's well-being: a prospective analysis. *Journal of Marriage and the Family*, 57(1), 800-811.

Mothner, H.D. (1995). A personal assessment instrument for understanding student resiliency. *Education*, 116(1), 83-86.

Muller, P.W. (1998). *Die voorspelling van verandering in akademiese prestasie by kinders van geskeide ouers*. Ongepubliseerde magisterverhandeling, Universiteit van die Oranje-Vrystaat, Bloemfontein.

Neighbors, B.M.S., Forehand, R. & McVicar, B.S. (1993). Resilient adolescents and interparental conflict. *American Journal of Orthopsychiatry* 63(3), 462-471.

Norwicki, S. & Strickland, B.R. (1973). A locus of control scale for children. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 40(1), 148-154.

O'Brien, M., Bahadur, M.A., Gee, G., Balto K. & Erber, S. (1997). Child exposure to marital conflict and child coping responses as predictors of child adjustment. *Cognitive Therapy and Research*, 21(1), 39-59.

O'Brien, M., Margolin, G. & John, R.S. (1995). Relation among marital conflict, child coping, and child adjustment. *Journal of Clinical Psychology*, 24(3), 346-360.

Oppawsky, J. (1997). Childhood depression a latency-age child's response to divorce: Jasmin – a case study. *Journal of Divorce & Remarriage*, 27(3/4), 195-206.

Owens, K. (1990). *The world of the child*. New York: Macmillan Publishing Company.

Pasley, K. & Ihinger-Tallman, M. (1987). *Remarriage and stepparenting: current research & theory*. New York: Guilford Press.

Pienaar, R. (1989). *Die invloed van egskeiding op die skolastiese en sportprestasie van sekondêre skoolleerlinge*. Ongepubliseerde magisterverhandeling, Universiteit van Port Elizabeth, Port Elizabeth.

Piers, E.V. (1984). Piers-Harris Self-concept Scale: Revised manual. Los Angeles: WPS.

Pitzer, R. & Meyer, S. (1987). Minnesota extension services family life packets. Retrieved from Web <http://www.cyfc.umn.edu/Parenting/Family/resilienceinchildren.html>. 21/2/00

Plug, C., Meyer W.F., Louw, D.A. & Gouws, L.A. (1993). *Psigologie woordeboek*. Johannesburg: Lexicon Uitgewers.

Potgieter, R.M. (1986). *Children of divorce*. Unpublished master's dissertation, University of Port Elizabeth, Port Elizabeth.

Reynolds, A.J. (1998). Resilience among black urban youth. *American Orthopsychiatry Association*, 68, 84-90.

Robinson, K. (1999/03/13). SA schools fail test. *The Independent on Saturday*, p.1.

Robinson, M. & Smith, D. (1993). *Step by step focus on stepfamilies*. New York: Harvester Wheatsheaf.

Rutter, M. (1995). Psychological adversity: risk, resilience and recovery. *South African Journal of Child and Adolescent Psychiatry*. 7(2), 75-89.

SAS Institute (1985). *SAS user's guide: statistics version 5 edition*. Cary: Author.

Schwartz, L.L. (1992). Children's perceptions of divorce. *The American Journal of Family Therapy*. 20(4), 324-332.

Sentrale Statistiekdiens (SSD). (1995). *Verslag no. P0307 van 1995: Demography: Marriages and Divorces*. Pretoria: SSD.

Shaw, D.S. (1991). The effects of divorce on children's adjustment: Review and implications. Special issue: Environmental risk factors in the development of psychopathology. *Behavior Modification*, 15(4), 456-485.

Smith, C. & Carlson, B.E. (1997). Stress, coping, and resilience in children and youth. *Social Service Review*. 6, 230-250.

Sprey, J. (1969). Children in divorce: an overview. In E.A. Grollman (Ed.), *Explaining divorce to children*. Boston: Beacon Press.

Steyn, H.S. (1999). *Praktiese beduidendheid: die gebruik van effekgroottes*. Potchefstroom: Publikasiebeheerkomitee, Potchefstroomse Universiteit vir Christelike Hoër Onderwys.

Strümpfer, D.J.W. (1990). Salutogenes: a new paradigm. *South African Journal of Psychology*. 20(4), 265-274.

Strümpfer, D.J.W. (1995). The origins of health and strength: from "salutogenesis" to "fortigenesis". *South African Journal of Psychology*. 25, 81-89.

Strümpfer, D.J.W. (1999). Psychological resilience in adults. *Studia Psychologica*, 41, 89-104.

Strümpfer, D.J.W. (2000a). A model of intrapersonal resilient functioning in adults. Ongepubliseerde artikel.

Strümpfer, D.J.W. (2000b). Psychofortology: review of a new paradigm marching on. Ongepubliseerde artikel.

Stuart, B. (1999/09/29). Shocking figures of crimes on children. *The citizen*, p.3.

Tabachnick, B.G. & Fidell, L.S. (1989). *Using multivariate statistics*. New York: Harper & Row.

Thoits, P.A. (1994). Stressors and problem-solving: The individual as psychological activist. *Journal of Health and Social Behavior*, 35, 143-159.

Torrance, E.P. (1974). *The Torrance Test of Creative Thinking: Norms-technical manual*. Bensenville: Scholastic Testing Service.

Van Eeden, C. (1996). *Psigologiese welstand en koherensiesin*. Ongepubliseerde doktrale proefskrif, Potchefstroomse Universiteit vir Christelike Hoër Onderwys, Potchefstroom.

Visher, E.B. & Visher J.S. (1991). *How to win as a stepfamily*. New York: Brunner/Mazel.

Visher, E.B. & Visher, J.S. (1993). Remarriage families and stepparenting. In F. Walsh (Ed.), *Normal family processes* (pp. 235-253). New York: The Guilford Press.

Waite, L.J. & Lillard, L.A. (1991). Children and marital disruption. *AJS*, 96(4), 930-952.

Wallerstein, J.S. (1983). Children of divorce: The psychological tasks of the child. *American Journal of Orthopsychiatry*, 53(2), 230-242.

Wallerstein, J.S. & Kelly, J.B. (1980). Effects of divorce and the father child relationship. *American Journal of Psychiatry*, 137(12), 1534-1539.

- Walsh, F. (1993). *Normal family processes*. New York: The Guilford Press.
- Wentzel, A. & Taylor, I. (1997). *Divorce: from crisis to opportunity*. A community intervention programme for separating and divorcing families.
- Werner, E.E. (1986). Resilient offspring of alcoholics: A longitudinal study from birth to age 18. *Journal of Studies on Alcohol*, 47, 34-40.
- White, L. (1994). Growing up with single parents and stepparents: long-term effects on family solidarity. *Journal of Marriage and the Family*, 56(11), 935-948.
- Wissing, J.A. (1996). *Die dinamiek van stres, bronne, coping en psigologiese welsyn by jeugdiges*. Ongepubliseerde magisterverhandeling, Potchefstroomse Universiteit vir Christelike Hoër Onderwys, Potchefstroom.
- Wissing, M.P. & Van Eeden, C. (1998). Psychological well-being: A fortogenic conceptualization and empirical clarification. In L. Schlebusch (Ed.). *South Africa beyond transition: Psychological well-being* (pp. 379-393). Proceedings of the Third Annual Congress of the Psychological Society of South Africa. Pretoria: PsySSA.
- Wolin, S.J. & Wolin, S. (1993). *Bound and determined: Growing up resilient in a troubled family*. New York: Villard press.
- Zill, N. (1988). Behavior, achievement, and health problems among children in stepfamilies: findings from a national survey of child health. In E.M. Hetherington & J.D. Arasteh (Eds.), *Impact of divorce, single parenting and stepparenting on children* (pp. 325-368). New Jersey: Erlbaum Publishers.
- Zubernis, L.S., Cassidy, K.W., Gillham, J.E., Reivich, K.J. & Jaycox, L.H. (1999). Prevention of depressive symptoms in preadolescent children of divorce. *Journal of Divorce & Remarriage*, 30(1/2), 11-36.